

28.488

882-3i

1 СОВЈЕТСКА САВРЕМЕНА КЊИЖЕВНОСТ 1

ВАСИЛИЈ ГРОСМАН

НАРОД ЈЕ БЕСМРТАН

БЕОГРАД 1944

ЧУВАЈТЕ КЊИГУ!

Инв. бр.

28488

Сигнатура

882-zi

Презиме и име писца:

Трошан,

Василий

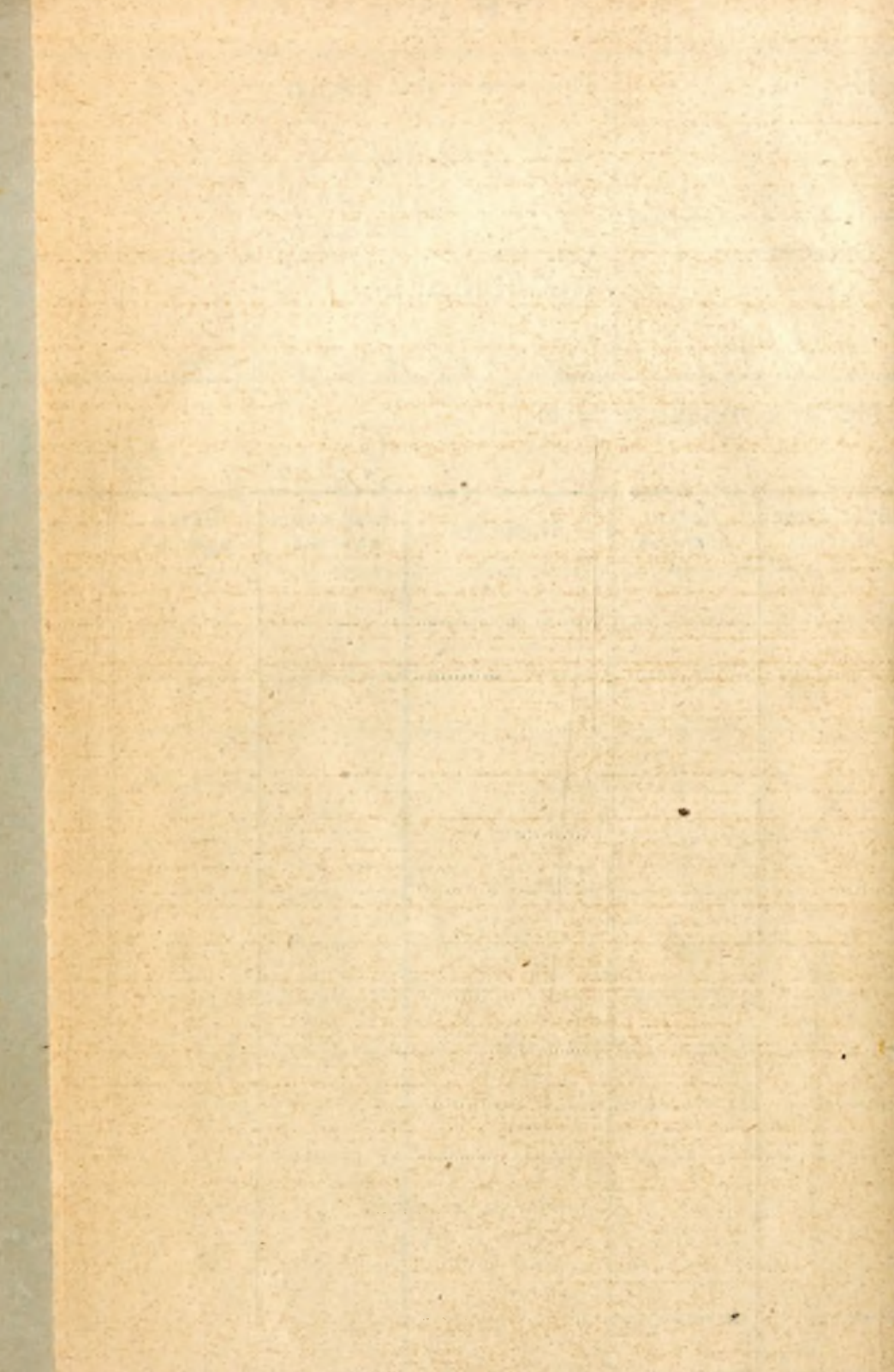
НАСЛОВ ДЕЛА:

Народ је Боснијан

Место и година издања:

Географ 1944

[illegible]

1 СОВЈЕТСКА САВРЕМЕНА КЊИЖЕВНОСТ 1

Наслов оригинала:

Василий Гроссман

НАРОД БЕССМЕРТЕН

Превела МИЛИЦА ЛАТКОВИЋ

Насловну страну израдио ЂОРЂЕ АНДРЕЈЕВИЋ-КУН

15 CB

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАЊЕВИЋ“
ПЕШОВАЦ

ВАСИЛИЈ ГРОСМАН

НАРОД ЈЕ БЕСМРТАН

РОМАН

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ПЕШОВЦА

Бр. 28.488

С рунд 882-31

БЕОГРАД 1944

ПРОСВЕТА
ДРЖАВНО ИЗДАВАЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ СРБИЈЕ

А В Г У С Т

Летње вечери 1941 године путем за Гомел ишла је тешка артиљерија. Топови су били тако велики да су веома искусни путници, који су много којечега видели, радознано загледали огромне челичне цеви. Прашина је лебдела у вечерњем ваздуху, лица и одела артиљераца била су сива, очи зажарене. Само је понеки ишао пешке, већина је седела на топовима. Један од бораца пио је воду из свог челичног шлема, капље су му цуриле низ браду, а влажни зуби су се блистали. Изгледало је да се артиљерац смеје, али се он није смејао, лице му је било забринуто и преморено.

— Ва-аздух, — отегнуто викну поручник, који је ишао напред.

Над храстовом шумицом, према путу, брзо су летела два авиона. Људи су узбуђено пратили погледом њихов лет и довикивали један другом:

— Ово је наш!

— Не, Немац.

И као увек у сличним приликама, била је изречена војничка духовитост:

— Наш, наш, али где ми је шлем!

Авиони су летели пресецајући пут, а то је значило да су наши: немачке машине, обично, кад би опазиле колоне, узимале би правац упоредо с путем.

Снажни трактори вукли су топове сеоским улицама. Између белих сеоских кућица, малих сеоских вртова, засађених кудравим златним лоптама и црвеним божуром, који је пламтео под зрацима сунца на заласку, између сеоских жена,

које су седеле на ћепенцима, стараца са седом брадом, између крављег рикања и муклог лајања паса, чудно и необично су изгледали огромни топови, који су пливали по мирном вечерњем селу.

Поред маленог мостића, који је стењао под страшним, за њега необичним теретом, стојао је лаки ауто, који је чекао да прођу топови. Шофер, очевидно навикнут на оваква задржавања, с осмехом је гледао на борца који је пио воду из шлема. Комесар батаљона, седећи поред њега, гледао је с времена на време не види ли се крај колоне.

— Друзе Богареве, — рече шофер с украјинским нагласком, — може се десити да овде преноћимо, и тако ће ускоро мрак?

Комесар батаљона одмахну главом.

— Морамо журити, — рече он, — морам неизоставно бити у штабу.

— Свеједно, ноћу нећемо моћи ићи оваквим путевима, па ћемо преноћити у шуми, — рече шофер.

Комесар батаљона се насмеја:

— Што, зажелио си се млека?

— Па него, јасна ствар, напили бисмо се млека, најели прженог кромпира.

— Можда и гушчијег печења, — рече комесар батаљона.

— А зашто да не! — веселим заносом прихвати шофер.

— Кроз три сата морамо бити у штабу, па ма какав био пут, ма какав мрак.

— Ускоро ауто пође преко моста. За њим полетеше белокоса деца.

— Чикице, чикице, — викаху она, — узмите краставца, узмите парадајза, узмите крушака. — и бацаху кроз напола спуштени прозор аута краставце и недозреле крушке.

Богарев махну деци руком и осети како језа узбуђења прође његовим грудима. Он није могао без неког истовремено горког и слатког узбуђења гледати како сеоска деца испраћају Црвену армију, која се повлачи.

Сергије Александровић Богарев био је до рата професор марксизма-лењинизма у једној од московских виших школских установа. Истраживачки рад га је привлачио, те се старао да што мање времена посвећује предавањима. Главно интересовање Богарева било је у научном испитивању, које је започео пре две године. Кад би с рада дошао кући и седао да вечера, извукао би из торбе рукопис и читао. На женина запиткивања: да ли му се јело допада, да ли је довољно осољена кајгана, одговарао би расејано; она се љутила и смејала, а он јој је говорио: „Знаш, Лиза, и данас сам осетио истинско задовољство — читао сам неколико Маркових писама упућених Лафаргу, која су недавно ископали у једној старој архиви“. Слушала је и нехотично се заносила његовим заносом и узбуђењем. Волела га је и поносила се њиме — знала је како га цече његови другови и с каквим усхићењем говоре о кристалној пуноћи и чистоти његове нарави.

И, ето, сада је Сергеј Александровић Богарев заменик начелника Војног управног полит-одела. Понекад би се присетио празних сала заводске ризнице рукописа, стола претрпаног папирима, лампе с абажуром, шкрипања точкова на покретним лествицама, којима управља управница библиотеке и помиче их од једне полице с књигама до друге. Понекад му кроз мозак сину поједине реченице из недовршеног рада и тада би размишљао о питањима која га тако живо и ватрено узбуђују.

Ауто јури по путу у борбеној зони. Прашина је тамна, црвенкаста, прашина је жута — ситна сива прашина — од које лица изгледају као у мртваца — читави облаци прашине лебде над путевима у борбеној зони. Ову прашину подижу стотине хиљада црвеноармејских чизама, точкови камиона, гусенице тенкова, топовски трактори, копита оваца, свиња, чопори колхозних коња, огромна стада крава, колхозни трактори, кола бегунаца која шкрипе, опанци колхозних бригадира и ципелице девојака, које су одлазиле из Бобрујска, Мозирја, Жлобина, Шепетовке, Бердичева. Прашина је над Украјином и Белорусијом, прашина се витла над совјетском

земљом. Ноћу тамно августовско небо црвени се злим руменилом од пожара у селима. Тешка хука од експлозија авионских бомби тутњи по тамним храстовим и боровим шумама, над устрепталим јасикама; зелени, црвени светлећи меци везу по тешком небеском сомоту; као беле звезде заблеште распрскавања противавионских зрна, досадно зује високо у мраку „Хенкели“ натоварени разорним бомбама, изгледа као да њихови мотори говоре: — во-з-зим, воз-з-зим. Старци, старице, деца по селима и засеоцима, пратећи ратнике, довикују: „Млекца попите, голубићу... поједи сира.: колачић узми, синко... краставчић за пут“. Плачу, плачу очи старица, траже међу хиљадама прашљивих, сурових, уморних лица лик сина. И пружају старице беле завежљаје с понудама и моле: „Прихвати, узми, голубићу, сви сте ми у срцу као рођена деца“.

Немачки пукови иду са запада. На германским тенковима нацртане су лубање са укрштеним костима, зелене и црвене аждаје, вучје чељусти и лисичији репови, рогате јеленске главе. Сваки немачки војник носи у џепу фотографије побеђеног Париза, разрушене Варшаве, осрамоћеног Вердена, спаљеног Београда, Брисла и Амстердама, Осла и Нарвика, Атине и Гдине. У сваком немачком џепу — фотографије немачких девојака и жена с увојцима и локнама, у пругастим панталонама од пижаме — код сваког немачког официра амајлије — златне коцкице, низови корала, надуване луткице са жутим бисерним очицама. Код сваког у џепу је руско-немачки речник с кратким реченицама: „руке горе“ „стој ни с места“ „где је оружје?“ „предај се“. Сваки је немачки војник набубао „млеко“ „клеб“, „јајко“, „коко“, и реч „дај, дај“. Долазили су са запада. А милиони људи подизали су им се у сусрет са светле Оке и широке Волге, са сурове, жуте Каме и пенушаваг Иртиша, из степа Казахстана, из Донбаса и Керча, из Астрахана и Вороњежа. Милиони верних радничких руку копало је противавионске ровове, окопе, заклоне, јаме; хиљаде стабала хучних шума-рака и шума лежало је ћутке преко друмова и тихих сеоских путева; бодљикава жица сплетена је около дворишта за-

вода и фабрика, гвожђе се претварало у противавионске жежеве по трговима и улицама наших милих, зелених ва-рошица.

Богарев се понекад дивио лакоћи са којом је успео од-једном, у току неколико часова, да прекине са својим пре-ђашњим животом; радовао се што је сачувао разборитост у тешким приликама и што је умео дејствовати одлучно и брзо. И, што је најглавније, увидео је да је и овде, у рату, сачувао себе и свој унутарњи мир и да му људи верују, поштују га и осећају његову унутрашњу снагу. Радовао се својој непоколебаној вери и често је себи говорио: „Не, не, нисам се узалуд бавио марксистичком филозофијом, револуционарна дијалектика била је за мене добра при-премна обука за овај рат, у коме су се пољуљале најста-рије културе Европе“. Па ипак није био задовољан својим радом, изгледало му је да се није довољно приближио цр-веноармејцима, стожеру рата, и желео је да из полит-одела пређе на непосредне борбене задатке.

Често му се дешавало да испитује немачке заробље-нике — то су најчешће били каплари и подофицири. При-мећивао је да се осећање мржње према фашизму, које га је тиштало и дању и ноћу, при испитивању претварало у презрење и гнушање. Већина заробљеника су брзо и радо наводили бројеве јединица, наоружање, доказивали да су они радници и сви у један глас говорили: „Хитлер капут, капут“, ма да је било савршено очевидно да не говоре оно што мисле. Њихова писма кући и писма која су им стизала од куће поражавала су Богарева својом убогошћу. Обично, исцрпно се описивало како се справљало кокошије месо и свињетина, колико се појело павлаке и меда; сен-тиментално су описивани пејзажи. Од куће су стизали по-словни спискови, слични рачунима, манифактурних магази-на: „Твој пакет са свилом, колоњском водом и женским рубљем примила сам. Хвала. У једном од идућих пакета треба да пошљеш топли џемпер за дедицу, неколико ка-нура вуне, дечије ципелице итд., итд.“.

Само понекад, сретао је заробљенике фашисте који

би отворено изјављивали своју оданост Хитлеру, своју веру у супериорност германске расе, која је позвана да пороби народе света. Богарев је ове потанко испитивао — они нису ништа читали, ништа чули не само о Гетеу и Бетовену, већ ни о таквим стубовима германске државности, као што је Бизмарк, па ни о знаменитим војничким именима Молткеу, Фридриху II, Шлифену. Они су знали само за презимена секретара своје реонске организације национал-социјалистичке странке.

Богарев је пажљиво изучавао заповести немачке команде, примећивао је у њима тежњу ка организацији. — Немци су организовано и методички пљачкали, палили, бомбардовали. Немци су умели организовати сакупљање празних кутија од конзерви по војничким бивацима, знали су разрадити план сложеног покрета огромне колоне са много детаља и тачку по тачку, с математичком тачношћу су изводили ове детаље. У њиховој способности да се механички потчињавају, да марширају без мисли у сложеном и огромном покрету дисциплином сливених милионских солдатских маса, било је нечега пузавог, несвојственог слободном разуму човека. Није то била култура разума него цивилизација нагона, нешто што полази од организованости мрава и животиња које живе у чопорима.

За све то време, између германских писама и докумената, Богарев је запазио два писма — једно од младе жене упућено војнику, друго упућено од стране војника кући, у којима је пронашао мисао лишену уобичајеног аутоматизма и осећање ослобођено малограђанске пузавости, писма пуна стида и горчине због злочина које чини германски народ. Једном је имао прилике да испитује постаријег официра, који је раније био наставник књижевности, и показало се да овај човек мисли и да искрено мрзи хитлеризам.

Хитлер, — рекао је он Богареву, — није творац народних вредности, он је пљачкаш. Он је зграбио вредноћу и индустриску културу немачког народа, као разбојник незналица који краде диван ауто — творевину високе мисли“.

„Никада, никада, — мислио Бугарев, — они неће победити нашу земљу. Уколико су тачнији њихови рачуни у исцрпности и детаљима, уколико су аритметички тачније прорачунати њихови покрети, утолико је потпунија њихова немоћ разумевања главног, утолико је тежа катастрофа која их очекује. Они планирају ситнице и појединости, али мисле у две димензије. Они су мајстори у методици. Закони историског кретања у рату, који су они започели, њима су непознати, и не могу бити познати људима од нагона, који себи постављају најниже циљеве.

Његов ауто јурио је хладовином густих шума, преко мостића на кривудавим потоцима, кроз магловите долине, поред тихих језера, у којима се огледао звездани пламен августовског неба.

— Друже комесару батаљона, сећате ли се како је тамо пио војник из шлема, онај што је седео на топу; обузело ме такво осећање — можда је то био мој брат, сада сам разумео зашто ме је он толико привлачио.

ВОЈНИ САВЕТ

Дивизиски комесар Чередњиченко, пред заседањем Војног савета шетао се по парку. Ишао је лагано, заустављајући се с времена на време да напуни дуваном своју кратку лулу. Прошавши поред старинског дворца с високом, мрачном кулом, са сатом који се зауставио, он се спусти к језеру. Над језером су висиле зелене раскошне вितिце грања. Јутарње сунце јарко је осветљавало лабудове, који су пливали по језеру. Изгледало је да су покрети лабудова тако лагани и вратови им напрегнути стога што је зелена вода тако густа, чврста, да ју је немогуће савладати. Чередњиченко се заустави и, замисливши се, посматрао је беле птице. Влажни песак шкрипао је под његовим чизмама. Мимо њега, алејом са станице за везу, ишао је не више млад мајор, с тамном брадицом. Черенеченко га је познавао — радио је у оперативном одељењу и подносио комесару дивизије извештаје о ситуацији.

— Дозволите да вам се обратим, друже члане Војног савета, — гласно рече мајор.

— Дед' те, дед' те, обратите се, — рече Чередњиченко, гледајући како лабудови, узнемирени гласним говором мајора, запливаше ка супротној обали.

— Примљен је извештај: Јуче око двадесетри часа противник је отпочео покрет великих маса тенкова и моторизоване пешадије. Заробљеници кажу да припадају трима разним дивизијама тенковске армије Гудериана и да им је дат правац покрета: Унеча—Новоград—Северск.

— Тако је — рече Чередњиченко, — о томе сам био обавештен ноћас.

Мајор испитивачки погледа његово наборано лице, с великим уским очима. Боја очију комесара дивизије била је много светлија од тамне коже лица, која је опробала све ветрове и мразове руско-германског рата 1914 године и походе кроз степе за време грађанског рата. Лице комесара дивизије изгледало је мирно и замишљено.

— Дозволите, друже члане Војног савета, да вам поднесем последњи оперативни извештај с бојишта са подацима од четири нула нула.

— Но, баш од нула нула, — рече Чередњиченко, — а можда од три сата педесетседам минута.

— Могућно је, друже члане Војног савета, — осмехну се мајор... На осталим деловима ратишта непријатељ није показао нарочиту активност. Само што је западно од прелаза преко реке заузео село Марчихина Буда и том приликом изгубио око батаљон и по.

— Које село? — запита Чередњиченко и окрете се мајору.

— Марчихина Буда, друже члане Војног савета.

— Тачно? строго и гласно упита Чередњиченко.

— Сасвим тачно!

Мајор, ућута за тренутак, а затим гласом кривца додаде:

— Лепих ли лабудова, друже члане Војног савета. Јуче су два убили приликом ваздушног напада, а младунци су остали.

Мајор се упути штабу, поред Чередњиченковог посланог, који је стајао код старог клена. Комесар дивизије дуго је посматрао лабудове, јарке пеге светлости, које су лежале на површини језера, затим тихо рече:

— Шта мама, шта Љења, да ли ћемо се икада видети? — и закашља се војничким јаким, тешким кашљем.

Док је ишао према дворцу, послани, који га је очекивао, упита га:

— Друже комесару дивизије, наређујете ли да упутимо ауто по вашу мајку и сина?

— Не, — кратко одговори Чередњиченко, и погледавши на зачуђено лице посланог додаде:

— Ове ноћи Немац је заузео Марчихину Буду.

Војни савет заседавао је у сали с високим сводом и капцима на уским и високим прозорима. У полумраку је црвени застирач са кићанкама, којим је покривен сто, изгледао као црн. Једно петнаест минута пре почетка дежурни секретар нечујно прође по тепиху и шапато рече посланом:

— Мурзихине, да ли су команданту донели јабуке?

Посилни ужурбано одговори:

— Наредио сам „начахо“ — као и увек, а „нарзан“ и „северну палмиру“* већ су донели.

Кроз неколико минута у салу уђе начелник штаба, генерал, незадовољног и уморног лица. За њим је ишао пуковник, начелник оперативног одељења, држећи увијене географске карте. Пуковник је био висок и црвен у лицу, генерал напротив, пуначак и блед, али су они због нечега веома личили један на другог. Генерал запита испршеног посланог.

— Где је командант?

— На телефону, друже генерал-мајоре.

— Има ли везе?

— Успостављена је пре једно двадесет минута.

— Ето видите, Петре Јефимовићу, рече начелник штаба — а ваш хваљени Стемехељ обећао је тек у подне.

— Па утолико боље, Илија Ивановићу, — одговори пуковник и по уобичајеној навици потчињеног, у оваквим озбиљним приликама, додаде:

— Када ћете поћи да спавате — ето већ трећа ноћ како не спавате!

— Али, знате, ситуација је таква, да се на спавање не може ни мислити, — рече начелник штаба и, пришавши маломе столу, узе јабуку. Пуковник, развијајући мапе по великом столу, пружи исто тако руку и узе јабуку. Посил-

* „Нахачо“ — врста јабуке; „нарзан“ — минерална вода са Кавказа; „северна палмира“ — врста цигарета.

ни, који је стајао са избаченим прсима, смешећи се измења поглед са секретаром.

— То је оно, баш оно — рече начелник штаба, нагнувши се над мапу и разгледајући дебелу плаву стрелу, којом је означен правац кретања германске тенковске колоне у дубину црвеног полукруга наше одбране. Он загризе јабуку и рече:

— Врага, каква је ово одвратна киселина?

И пуковник загризе јабуку и ужурбано рече:

— Да, ја вам кажем, право сирће.

Он срдито упита посилног:

— Зар се за Војни савет не могу набавити боље јабуке?

Начелник штаба се насмеја: о укусу се не расправља, Петре Јефимовићу. Ово је специјална наруџбина команданта, он воли киселе јабуке.

Нагнули су се над сто и отпочели тихо да разговарају. Излазећи посилни је чуо како је пуковник говорио:

— Па угрожена је главна комуникациона линија; јасно се открива циљ покрета, само, погледајте, ово је обухватање левог крила.

— Но, зар баш обухват, — рече генерал, рецимо, моћна претња обухвата.

Они оставише загрижене јабуке на сто и истовремено се исправише: у салу уђе командант фронта Јеремин — висок, сувољав, са проседом и кратко потшишаном косом. Он уђе, снажно лупајући чизмама, корачајући не по тепиху као остали, већ по очишћеном паркету, који је скрипао.

— Здраво, другови, здраво, — рече он, и промотривши начелника штаба, упита:

— Зашто изгледате тако уморни, Илија Ивановићу?

Начелник штаба, који је команданта обично ословљавао по имену и очевом имену — Викторе Андрејевићу, овога пута, пред важним заседањем Војног савета, гласно одговори:

— Осећам се одлично, друже генерал-лајтнанте, и упита: — Дозвољавате ли да вас обавестим о положају?

— Па нека, ето и дивизиски долази — рече командант.

У салу уђе Чередњиченко. Он се без речи поклон и седе на крајну столицу, на углу стола.

Ситуација о којој је начелник штаба подносио извештај била је тешка. Ствар се односила на онај период рата када су ударни клинови немачко-фашистичке армије нападали крила наших јединица и претили да их опколе. Наше јединице отступале су на нове положаје. На сваком прелазу преко реке, на сваком брежуљкастом положају вођене су дуге, крваве борбе. Али непријатељ је наступао, а ми смо се повлачили. Непријатељ је заузимао градове и пространо земљиште.

И подносилац извештаја, начелник штаба, и његов помоћник-пуковник, и секретар, и командант, и комесар дивизије сви су видели тешку плаву стрелу, управљену на тело совјетске земље. Пуковнику се она чинила страшном, плаховитом, која не зна за замор у свом покрету по ишпартаном папиру. Командант је знао више од других о резервним дивизијама и пуковима, о групацијама које се налазе у дубокој позадини и крећу са истока ка западу; он је одлично осећао положаје битке, физички је осећао испресецаност терена, несигурност понтона које су поставили Немци, познавао је дубину брзих речица, бездане мочваре тамо где ће он дочекати немачке тенкове. За њега се борба водила не само на квадратима мапе. Он је ратовао на руској земљи, земљи са густим шумама, са јутарњим маглама, с неверном светлошћу у сумраку, са густом непочупаном конопљом, с високим житарицама, с крстинама по кошеног жита и сушницама, са засеоцима по стрмим обалама река, с језерима обраслим шипрагом. Он је осећао дужину сеоских главних путева и вијугавост заселака, осећао је прашину, ветрове, кише, станице дигнуте у ваздух, порушене путеве на раскрсницама. И плава стрела нити га је плашила, нити узбуђивала. Он је био хладнокрвни генерал који је волео и познавао своју земљу, који је умео и волео да ратује. Он је желео само једно — наступање. Али он је отступао и то га је мучило.

Његов начелник штаба, професор академије, имао је све врлине научника, војног познаваоца тактичких потеза и стратешких решења. Начелник штаба био је богат искуством војно-историске науке и волео је да проналази црте сличности и разлике у оним операцијама које су изводиле армије у борбама XX и XIX века. Он је имао жив ум, који није био склон догми. Он је трезвено оцењивао маневар, покретност фашистичке пешадије и умешност сарадње авијације са сувоземним трупима. Једном је уснио да је у свом кабинету у штабу испитивао знаменитог Гамлена и да је лупао ногама што овај не схваћа нарочите особине маневарског рата. Убијало га је повлачење наших армија, плава стрела, чинило му се, као да је уперена у његово сопствено срце, срце руског ратника.

Начелник оперативног одељења штаба, активни пуковник, мислио је у категоријама војне топографије. За њега су једина стварност били квадрати мапа у размеру од два километра и он је увек тачно памтио колико је листова хартије промењено на његовим столовима, који су пролази обележени плавом, а који црвеном оловком. Рат се води, како се њему чинило, по картама и њиме су руководили штабови. Плаве стрелице кретања германских моторизованих колона, изгледало му је, крећу се по математичким законима. У том покрету он није видео других закона сем геометријских.

Најспокојнији човек био је ћутљиви комесар дивизије Чередњиченко: „Војнички Кутузов“, тако су га назвали. У часовима најжешће борбе, око овог смиреног и тихог човека, са замишљеним и нешто тужним лицем, стварала се атмосфера необичног спокојства. Његови иронични, лаконски одговори, његове оштре и снажне узречице често су понављане и памћене. Сви су добро познавали његову снажну фигуру широких рамена; он би понекад седео у парку на клупи, и с нешто намрштеним челом размишљао, и сваком командиру и борцу било би лако и ведро на души када би видео тог човека широких јагодица, са на пола затвореним очима и натмуреним челом, са кратком лулом у устима.

За време извештаја начелника штаба Чередњиченко је седео погнуте главе и немогуће је било знати да ли је пажљиво слушао или се замислио.

После извештаја почео је командант постављати питања генералу и пуковнику, а стално гледао на комесара дивизије, очекујући да и он узме учешћа у расправљању. Пуковник је сваки час вадио из џепа војничке блузе налив-перо, пробао га на длану, затим га склањао, а тренутак касније понова га вадио и пробао врх на длану. Чередњиченко га је посматрао. Командант је шеткао по сали, а паркет је шкрипао под његовим тешким корацима. Лице Јеремина се мрштило: покрет немачких тенкова ишао је за тим да заобиђе лево крило једне од његових армија.

— Слушај, Викторе Андрејевићу, — неочекивано рече комесар дивизије — ти си из детињства навикао на незреле јабуке, које си из суседних башта извлачио, па се и сада држиш те навике, а људи, видиш, због тебе страдају. И он показа на сто. Сви погледаше на поређане загрижене јабуке и насмејаше се.

— Није требало ставити само незреле, заиста је незгодно, — рече Јеремин.

— Разумем, друже генерал-лајтнанте, осмехујући се рече секретар.

— Шта је ово овде, — рече Чередњиченко, и пришавши карти упита начелника штаба: — ви предлагете да се на овом обронку утврдимо.

— На том, друже комесару дивизије; Виктор Андрејевић држи, да ћемо ту веома активно и с великим ефектом моћи применити средства наше одбране.

— То је тачно, — рече командант, начелник штаба предлаже као најбоље извођење маневра да се изврши противнапад у реону Марчихине Буде, и да се поново заузме село. Како ти мислиш, дивизиски?

— Вратити Марчихину Буду? — запита Чередњиченко, и у његовом гласу било је нечега што натера све да га погледају. Он припали лулу, испусти колут дима, махну руком по томе диму, и ћутећи дуго гледаше на карту.

— Не, ја сам против, — проговори он, и, цртајући по карти сиском луле, поче нашироко објашњавати, зашто он држи да ова операција не води никаквом циљу.

Командант издихтира наредбу за појачање трупа на левом крилу и о прегрупацији армиске групе Самарина. Он нареди да се против германских тенкова крене једна моторизована јединица пешадије коју је имао у резерви.

— Ох, и доброг комесара ћу им доделити, — рече Чередњиченко, потписујући наредбу после команданта.

У том тренутку, проломи се јак тресак експлозије авионске бомбе, а одмах за њим други, зачу се одмерена паљба противавионских топова мањег калибра. Нико од оних који су били у сали није окренуо главе према прозору. Само начелник штаба љутито рече пуковнику:

— И тако, кроз једно два минута градска П. В. О. даће знак за узбуну.

Чередњиченко рече секретару:

— Друже Орловски, позовите ми Богарева.

— Он је овде, друже члане Војног савета.

— Добро, — рече Чередњиченко и излазећи из сале, упита Јеремина:

— Значи, споразумели сте се за Јабуке?

— Да, да, дивизиски, договорили смо се, — рече командант. — Јабуке свих врста.

— Тако, тако, — рече Чередњиченко и упути се вратима, праћен од генерала и пуковника, који се осмехиваху. На вратима рече пуковнику: — Ви, пуковниче, бадава сте вртили наливпером, нашта уопште вртети тим наливпером? Зар се неко може и за секунду колебати. Не сме, не сме. Победићемо Немце.

Секретару Војног савета Орловском, који је себе држао за познаваоца односа између људи, увек се чинио непјимљивим однос комесара дивизије према Богареву. Дивизиски, стари ратник, који је служио преко двадесет година у руској војсци, увек се односио с извесним скептицизмом према командирима и комесарима који су позивани из резерве. Богарев је чинио изузетак, који секретар није разумевао.

И сада, изишавши из сале заседања, комесар дивизије није се осмехнуо као обично угледавши Богарева, који беше устао и испрсио се, већ му приђе и са строгим изразом лица рече гласом какав секретар није чуо ни приликом најсвечанијих смотри:

— Друже Богареве, одређени сте за војног комесара стрељачког одреда, коме је команда поставила важан задатак.

Богарев рече:

— Хвала на поверењу.

ГРАД У СУМРАКУ

Семјон Игњатијев, редов прве артиљериске чете, младић висок и снажног телесног састава, живео је до рата у колхозу тулске области. Позив војне команде донет му је ноћу, кад је спавао на сењаку. То је било баш у онај ноћни час, кад су Богареву преко телефона саопштили да се су-традан има јавити код Главне политичке управе Црвене армије. Игњатијев је волео у разговору с друговима да спомене: „Ох, испратили су ме силно. Три брата из Туле, радници у фабрици митраљеза, дошли су ноћу са женама, дошао је и главни механичар из емтееса, напили смо се вина и певали“. Сад му је овај испраћај изгледао весео и свечан, али на расстанку није Игњатијеву било лако гледати на уплакану матер и на старца оца, који је себе храбрио: „Пази, Сењка, — говорио је старац, — ево два сребрна Георгија, и два златна су била још, па сам их дао за ратни зајам, угледај се на оца-пионира, читав је немачки пук са мостом дигао у ваздух“. Иако је старац себе храбрио, видело се, био је готов да заплаче с бабама. Семјона је највише волео од својих пет синова, јер је био највеселији и најумиљатији.

Он је неко време радио са старијом браћом у чувеном тулском заводу, али га је ускоро ђапустио и вратио се у село. „Не могу без слободног ваздуха“, говорио је он. Често је лутао по околним пољима, ишао у велике шуме, излазио до реке. Игњатијев би узимао удицу или бедну ловачку пушку, али је то радио више ради изгледа, да му се не би смејали. Обично је ишао брзо, затим би за-

стао, слушао птице, одмахивао главом и пошао даље. И би се пео на високи брег над реком, који је обрастао л сковином, и тамо би певао песме. И очи су му бивале в селе као у пијана човека. У селу би га сматрали за чудак и свакако би га исмејавали због ових шетњи с пушком, га нису веома ценили због његове снаге и познавања п сла. Врло добро је знао да подметне човеку опаку, али в селу смицалицу, могао је много да попије, а да се не опиј да исприча занимљив доживљај или причу, да опише потсмехом нешто што се десило, никада није жалио, даде дуван ономе с ким разговара. У чети је одмах пости омиљен, и намргођени старешина Мардвинов, говорио а је ни с усхићењем ни с прекором: „Ех ти, Игњатијеве, ти права руска душа“.

Нарочито се спријатељио са два друга — московски браваром Седовим и рјазањским колхозником Родимцевим — дежмекастим борцима тамнога лица, годишта 1905. Родимцев је оставио код куће жену са четворо деце. П следње време је њихова јединица стајала као резерва предграђу. Неки од војника усељавали су се у празне куће. Таквих кућа у граду било је много, јер је од сточетридес хиљада становника, преко сто хиљада отишло у ут трашњост. Премештени су из града и завод за пољопр вредне машине и завод за оправку вагона, премештени и велика фабрика шибица. Жалосно су изгледале тил зграде завода, оџаци који се не диме, пусте улице радничког насеља, модри киосци, где се до недавна продава сладолед. У једном од оваквих киоска склањао се понека за време кише војник-саобраћајца, са снопом разнобојних заставица. По прозорима затворених домова, напуштени од житеља, стајало је увенуло кућно цвеће — фикуси и опалим тешким лишћем, спарушене хортензије и фуксии. Под милим дрвећем које је расло дуж улица, камуфлирани су се војни теретни аутомобили, преко пустих дечијих игралишта, посутих нежним жутих песком, ишла су оклопна кола, обојена жутом и зеленом бојом, и давала сигнал оштрим, продирним гласом птица грабљивица. Предграђу

су страшно страдала од бомбардовања из ваздуха. Сви они који су прилазили граду, посматрали су зграду складишта која је била горела и на којој је био огроман натпис, сав поцрнео од дима: „Запаљиво“.

У граду су наставиле рад трпезе, малени завод воћних сокова, берберице. Понекад после кише јарко је блистала роса по лишћу, весело су блистале локвице, ваздух је постајао нежан и чист; људима је за неколико часака изгледало да не постоји страшна несрећа, која је овај крај задесила, да се непријатељ не налази на педесет километара од насеља с којим су се саживели. Девојке су се гледале са црвеноармејцима, старци кашљуцајући седели на клупама у вртovima, а деца се играла песком који је припремљен за гашење запаљивих бомби.

Игњатијеву се свиђао овај зелени напола напуштени град. Он није осећао страшну тугу коју су преживљавали преостали мештани. Он није примећивао уплакане старачке очи, које су узнемирено загледале у лице сваког војника. Он није чуо како су тихо плакале старице, није знао да стотине старца већ ноћима не спавају, него стоје поред прозора и буље упланих очију у таму. Њихове бледе усне тихо шапућу молитве када прилазе кћерима, које немирно спавају, плачу и трзају се кроза сан, или ка унуцима, који се преврћу и стењу, а затим се опет враћају прозору, старајући се да погоде куда се у помрчини крећу аутомобили.

У десет сати војнике су подигли на узбуну. Шофери су палили моторе који су лагано бректали. Мештани су излазили напоље и ћутке посматрали спремање црвеноармејаца. Мршава старица — јеврејка, слична девојчици, покривена преко главе и плећи топлим огртачем, запиткивала војнике:

— Другови, реците, да л' да одемо, или да останемо?

— Куда ти да идеш мајко? — упита је весели Жавелев, — стара си већ деведесет година и пешице далеко нећеш одмаћи.

Старица тужно одмахну главом и сложи се с речима Жавељева. Стојала је поред теретног аута, осветљена зеленом светлошћу аутомобилских фарова. Крајем свога огртача старица брижљиво, као да додирује пасхално посуђе, очисти крило аута, које је било упрскано блатом. Игњатијев примети овај покрет старице и неочекивана жалост косну његово младо срце. И старица осети ово саосећање Игњатијева, тихо заплака и рече:

— Шта да радим, шта да радим, ви одлазите, друже, да, реците ми?

Хуктање аутомобила са упаљеним моторима заглашавало је њен глас, а она, иако је нико није могао чути, тихо је говорила: „Муж ми лежи парализован, три су ми сина у војсци, последњи је јуче отишао у новаче, снахе су отишле са осталима из завода. Шта да радим, другови?“

Поручник, изашав напоље, позва Игњатијева и рече му:

— Игњатијеве, три човека остају до сутра, као пратња комесару. Ви сте у том броју.

— Разумем, остаћу као пратилац комесару, — весело рече Игњатијев.

Игњатијев је желео да те вечери остане у граду. Јако му се допадала млада избеглица Вера, која је радила као чистачица у уредништву месног листа. После једанаест враћала се са дежурства, а Игњатијев би је тада обично сачекао у дворишту. Девојка је била висока раста, црних очију и развијених груди. Необично се свиђало Игњатијеву да с њом седи на клупи. Он је седео поред ње, а она је уздисала, и меким украјинским гласом, причала о томе, како је живела у Проскурову до рата; како је ноћу пешке побегла од Немаца, узев са собом само једну хаљину и врећицу са печеним хлебом, а остављајући код куће старе и млађег брата; како су страшно бомбардовали мост на Сажи баш кад је она ишла с колоном избеглица. Цело њено причање односило се на рат, на убијене по путевима, на дечију смрт и на пожаре у селу. Њене црне очи биле су непрестано пуне туге. Када би је Игњатијев загрлио, она му је укла-

њала руке и говорила: „На што све то, поћи ћеш и ти сутра на једну страну, а ја на другу, и ти ме се ни сетити нећеш, а ја ћу на тебе заборавити“. — „Па шта, — одговарао је он, — а можда те и нећу заборавити“. „Напротив, заборавићеш ме: да си ме раније сусрео, чуо би онда како певам песме, а сад ми није до тога“. И стално му је склањала руке. Али Игњатијев је ипак волео да поред ње седи и он се стално надао да ће се она предомислити и да му неће љубав отказати. Док је Вера причала он није пажљиво слушао, већ је загледао у њене црне обрве и очи и удисао мирис њене коже.

Аутомобили су један за другим излазили на улицу и кретали се ка черњиговском друму. Дуго су пролазиле машине поред клупице на којој је седео Игњатијев. Наједном је настала тишина, тама, и све је било непомично, само су се по прозорима белеле седе браде старца и беле косе старица.

Небо је било звездано и потпуно мирно, само би понекад засијала звезда у паду, а војницима је изгледало да је ту звезду срушио борбени авион. Игњатијев је и сада сачекао Веру, и наговори је да поседи на клупи поред њега.

— Јако сам уморна, војниче, — рече она.

— Бар мало поседи, — наговарао ју је он. — Та ја сутра полазим.

И она седе поред њега. Он је у тами гледао у њено лице и чинила му се тако лепа и мила, да је тужно уздисао. Она је заиста била врло лепа.

Богарев је седео за столом замишљен. Сусрет с командантом пука, Херојем Совјетског Савеза Мерцаловим на њега је непријатно утицао. Командант се понео према њему учтиво и предусретљиво, али Богареву се није допао његов тон пун самопоуздања.

Богарев је прошетао по соби и закуцао на врата домаћиновог стана.

— Ви још не спавате? — упита он.

— Не, не, изволите, — одговори ужурбано старачки глас.

Домаћин стана био је стари правник-пензионер. Богарев је већ два-три пута с њим говорио. Старац је станавао у великој соби, обложеној полицама за књиге, које бежу претрпане старим часописима.

— Ја сам дошао да се поздравим, Алексије Алексијевићу, — рече Богарев, — сутра изјутра путујем.

Тако, рече старац, — баш ми је жао. У ова страшна времена судбина ми је доделила саговорника о каквом сам маштао дуго година. Маколико живео увек ћу се са задовољством сећати наших вечерњих разговора.

— Хвала, — рече Богарев, ево вам поклана од мене — пакетић кинеског чаја, ви сте љубитељ тог напитка.

Он стисну руку Алексију Алексијевићу и врати се у своју собу. За кратко време у рату успео је да прочита десетак књига о војничким питањима, — много специјалних дела, у којима је срећено искуство великих ратова из прошлости. Једном је ноћу прочитао чланак из часописа при светлости пожара. Читање је за њега било толико природна и органска потреба да му се очи нису замарале од читања, а имао је и оштар и добар вид, никад није употребљавао наочаре.

Али ове ноћи Богарев није читао. Прохтело му се да напише писма жени, мајци и пријатељима. Од сутра почиње за њега нова етапа живота, тако да је сумњао да ће и убудуће моћи продужити преписку са ближњима.

„Драга моја, мила моја, поче писати, — најзад сам добио место о коме сам маштао, сећаш ли се, и говорио ти пред полазак...”

Замисли се над написаним редовима. Жену ће наравно уплашити дужност о којој је маштао. Неће моћи да спав по читаве ноћи. И је ли баш потребно да јој о томе пише?

Врата се отшкринуше, на прагу је стајао водник.

— Дозвољавате ли да вам се обратим, друже комесару батаљона? — упита он.

— Да, молим, о чему се ради?

— Остављен је, значи, камионет и као пратња три војника, друже комесару. Шта наређујете?

— Поћи ћемо у осам изјутра. Луксузни ауто послат је на оправку и ја ћу путовати камионетом. До увече стићи ћемо пук. Боље овако. Ниједног од људи немојте пуштати напоље. Нека сви заједно спавају. Ауто ви лично предајте.

— Разумем, друже комесару батаљона.

Водник је, изгледа, хтео још нешто рећи. Богарев га испитивачки погледа.

— Дакле, друже комесару батаљона, рефлектори читаво небо шарају, мора да ће ускоро бити дат знак за узбуну.

Водник изиђе напоље и тихо позва:

— Игњатијеве!

— Овде сам, — незадовољним гласом одазва се Игњатијев и приђе воднику:

— Не смеш из дворишта да се удаљаваш.

— Па ја сам овде стално, — рече Игњатијев.

— Ја не знам где си стално, — а ово ти је наређење комесара, да се нико не удаљује из дворишта.

— Разумем, друже водниче, не удаљавати се из дворишта.

— А сада у каквом је стању камион?

— Па, зна се, у реду.

Водник погледа у прекрасно небо, на тамне притајене куће и зевајући рече:

— Слушај, Игњатијеве, ако што буде, ти ме пробуди.

— Разумем, да пробудим, ако што буде, — рече Игњатијев и помисли: „Како ми се овај водник прилепио, кад би бар што пре отишао да спава, враг га однео“.

Он се врати Вери, брзо је загрли и љутито и врело шапну јој на ухо:

— Ти ми бар реци, за кога се ти чуваш?

— Ох, какав си, одговори она и—он осети да она не уклања његову руку, већ га и сама грли.

— Какав си ти, не разумеш ништа, — шапућући рече она, — ја се бојим да тебе волим, другог бих заборавила али тебе нећу заборавити. Па шта, помишљам и на то да ћу морати још и за тобом да плачем, и неће ми дотећи суза. И тако нисам знала да је толико суза у мом срцу.

Није знао шта да јој одговори, а њој није ни требало одговора, и он поче да је љуби.

Далеки, испрекидани звук пиштаљке на локомотиви, за њим други и трећи проишташе кроз ваздух.

— Узбуна, — тужно рече она, — узбуна, и опет узбуна, шта је ово?

И одједном чуше се у даљини чести плотуни против-авионских топова. Зраци рефлектора пажљиво, као да су се бојали да ће здробити своје плавичасто тело о звезде, размилеше се по небу, а бела и светла распрскавања шрапнела заблисташе између звезда.

ПРОПАСТ ГРАДА

Налет немачке авијације отпочео је око дванаест часова у ноћи. Први авиони — извиђачи летели су врло високо, бацали светлеће ракете и неколико касета запаљивих бомби. Звезде су почеле да ишчежавају и бледе, када су се, висећи у ваздуху, распрскавале беле ракете прикачене за падобране. Мртва светлост је мирно, потанко и пажљиво осветљавала тргове, улице и улицице града. У тој светлости појави се сав успавани град — бела фигура дечка од гипса са рогом принесеним устима, заблистали су излози књижара, а ружичасте, плаве искрице засијале су у стакленим судовима на полицама апотеке. Тамне крошње високих кленова у парку наједном се појавише из тмине и истакосе сваки свој извијени лист, а узнемирени глупи млади гавранови загракташе, чудећи се изненадном доласку дана. Осветљени су прозори са завесама и вазнама цвећа, колоне градске болнице, весели натпис ресторана народне исхране, стотине вртића, клупица, прозорчића и хиљаде малих нагнутих кровова; плашљиво заблисташе прозорчићи на подкровљима, а тужно су милеле мрље боје ћилибара по очишћеном паркету читаонице градске библиотеке.

Успавани град уздизао се под белом светлошћу светлећих ракета. Град у коме су живеде десетине хиљада старца, деце и жена, град који је растао девет векова, град у коме је пре триста година саграђена виша школа и бела католичка црква, град у коме су учила поколења веселих студената: кроз овај град пролазили су некада дугачки ни-

зови рабација, брадати сплавари лагано су пловили поред његових белих кућа и крстили се гледајући куполе саборне цркве; славни град, који је учинио да се повуку густе и влажне шуме; град у коме су вековима и вековима радили чувени лекари, кожари, посластичари, кројачи, молери и каменоресци. И тај лени, старински град, на обали реке, био је, ове тамне ноћи, осветљен хемиском светлошћу ракета.

Четрдесет двомоторних бомбардера били су још у току дана припремљени за напад. Немачки техничари напунили су резервоаре с апотекарском тачношћу прозракном лаком течношћу. Црно-маслинасте разорне и сребрнасте запаљиве бомбе, у сразмери за бомбардовање градова, прорачунатој од стране стручњака, биле су утоварене у лежишта авиона. Вођа ескадриле раније је већ проучавао план налета, који је био припремљен од стране штаба, а метеоролози су достављали тачно податке о временским приликама. Авијатичари су жвакали чоколаду, пушили цигарете, писали кућама шаљиве отворене карте, сви су били размажени дечаци модерно потшишани.

Завијајући ишли су авиони. Дочекала их је бодљикава ватра противавионских топова, ловили су их зраци рефлектора, и убрзо се запалио један од авиона: као покварена играчка од картона, преврћући се падао је на земљу, час обавијајући се у огртач црног пламена, час избијајући из њега. Међутим немачки авијатичари већ су спазили успавани град осветљен ракетама.

Једна за другом проламале су се над градом експлозије, земља је задрхтала, са треском одлетела су стакла, падали плафони по подовима, прозори и врата отварају се сами. Полуобучене жене, носећи децу на рукама, бежале су ка склоништима.

Игњатијев, ухватив Веру за руку, потрча с девојком к рову ископаном поред плота. Тамо су се скупили преостали становници куће: лагано је ушао у двориште старчић-правник, код кога је био на стану комесар. Старчић је носио у рукама свежањ књига, привезан канапом. Игњатијев по-

може њему и Вери да се спусте у ров, а сам отрча у кућу. У том часу зачу се завијање бомбе која је падала. Игњатијев леже на земљу. Цело двориште се испуни маглом, — то се подигла у ваздух ситна прашина црепова од срушене суседне куће. Жена је крикнула: „Гасови“. „Какви гасови“, срдито рече Игњатијев, — то је прашина, седи у заклону“.

Он утрча у кућу. Водник и војници већ су се дигли и навлачили су чизме. Осветљавала их је светлост пожара који је почињао. Порције од белог метала светлуцале су у светлости младога, још бездимнога пламена. Игњатијев погледа другове, који су се брзо и ћутећи обукли, затим на порције и запита:

— Јесте ли примили вечеру за мене?

— Но, братац мој, — рече Седов — ти ћеш са бабама на клупи звезде бројати, а ми да ти вечеру доносимо!?

— Брже, брже, спремајте се, — проговори старешина. — А ти Игњатијеве, трчи комесару, треба га пробудити.

Игњатијев се попе на други спрат. Стара кућа је сва шкрипала од тутњаве експлозија бомби, — са шкрипом су се отварала врата, узнемирено је звецкало посуђе у полицама, рекло би се као да сав стари људима блиски дом дршће као живо створење, видећи страшну, скору пропаст себи сличних. Комесар је стајао код прозора. Он није чуо кад је Игњатијев ушао. Нова експлозија затресе земљу. глухо и тешко паде плафон, напунивши собу сувом прашином. Игњатијев кину. Комесар, не чувши, стајао је крај прозора, посматрајући град. „Ето какав је комесар“ — помисли Игњатијев, и нехотице га подиђе осећање усхићења. У тој високој непомичној фигури, окренутој пожарима који су се појављивали, било је нешто снажно, привлачно.

Богарев се лагано окрену. Израз тешке и упорне мисли избијао је из целог његовог лика; мршави образи, тамне очи, стиснуте усне, све је било у снажном напону, „Право икона, строг“, — помисли Игњатијев, гледајући комесарово лице.

— Друже комесару, — рече он, — требало би одете одавде, јер он сасвим близу баца, удариће, ништа с куће неће остати.

— Како вам је презиме? — запита Богарев.

— Игњатијев, друже комесару.

— Друже Игњатијеве, однесите воднику моје наређење: Помоћи становништву, чујете ли, жене јаучу.

— Помоћи ћемо, друже комесару. Што се тиче гашења пожара мало ће се што учинити, куће су већином дивене, суве, а он их упаљује стотинама одједном, а да га нема ко — млади мирни житељи су се повукли, или су ругрутовани. Остали су старци и деца.

— Упамтите, друже Игњатијеве, одједном рече комесар. — И ову ноћ, и овај град, и ове старце, и децу!

— Зар се то може заборавити, друже комесару?

Игњатијев је гледао мрачно лице комесарово и пнављао: „Имате право, друже комесару, имате право“. За тим упита:

— Можда ћете дозволити да узмем ову гитару, што виси на зиду, свеједно кућа ће изгорети, а војницима сјако свиђа како ја свирам на гитари.

— Па кућа не гори, строго рече Богарев.

Игњатијев погледа велику гитару, уздахну и пође вратима. Богарев поче слагати папире у војничку торбу, и вуче огртач, натаче капу и поново приђе прозору

Варош је горела. Кудрави, сав у искрама црвени дидизао се високо горе; тамно-црвени отсјај лелујао је на тргом. Хиљаде огњева — белих, наранџастих, жутих, јасно црвених, плавичастих — као огромна рутава капа подизал су се над градом, лишће дрвећа се спарушавало и тамнило. Голуби, гаврани и чавке јурили су по ваздуху, и њихове с куће гореле. Гвоздени кровови загрејани страшном јаром светлили су се, кровно гвожђе је од јаре тутњало и потмуло пуцкетало, дим је избијао из прозора закићених цвећем био је час млечно-бео, час самртно-црн, ружичаст и пепљасто-сив, извијао се, вијугао, подизао танким златасти пругама, риђим локнама, или се одједном разбуктавао ка

огроман брзи облак, управо као да је неочекивано испуштен из нечијих огромних груди; као застор покривао је град, разливајући се над реком, задржавајући се у праменима на дрвећу и шуми.

Богарев сиђе доле. У овом великом пламену и диму, између експлозија бомби, узвика, дечијег плача, било је људи мирних, мужевних — они су гасили пожаре, засипали песком запаљиве бомбе, спасавали старце из ватре, црвеноармејци, ватрогасци, милиционари, радници и занатлије у оделима која се диме, сурових лица, поцрнелих од чађи, борили су се свим силама за свој град, радили све што су могли, не би ли спасили што се још могло спасити. Богарев је одмах осетио присутност ових људи, они су измицали из дима и огња, везани великим осећањем братства и сви скупа ишли у подвиг, ускакали су у запаљене домове и понова нестајали у диму и ватри, не казујући својих имена, не знајући имена оних које су спасавали.

Богарев спази како запаљива бомба паде на кров двоспратне куће, и бацајући искре као дечији бенгал, поче да се разлива као заслепљујућа бела пега. Он полете уз степенице, прогура се до поткровља, и у загушљивости која је мирисала на задимљену глину и потсећала га на детињство, догура се до кровног прозорчића, кроз који је падала мутна светлост. Вруће, усијано гвожђе крова пекло му је руке. Искре су падале по његовом оделу, али се он брзо провлачио до оног места где је бомба лежала, па је јаким ударцем ципеле збаци доле. Она паде на алеју цвећа и за тренутак осветли раскошне цветове георгина и лепе кате, зари се у мекану земљу и поче да се гаси. С крова је Богарев видео како су из суседне куће, која је горела, два човека у црвеноармејској униформи изнели кревет и на њему старца. Он познаде војника Игњатијева, који му је тражио гитару. Други, Родимцев, бијаше нешто нижи растом, али шири у раменима. Старица-јеврејка нешто брзо говораше, по свој прилици, захваљиваше за спасење мужа Игњатијев махну руком, и у том широком, обилатом и слободном покрету изражена је сва богата и добра природа

народа. У том тренутку јаче заупуцаше противавионски топови, а њима се придружи штектање митраљеза. Нови вал фашистичких бомбардера нападао је горући град. Понова се зачу природно завијање бомби које падаху из авиона.

— У ровове, — повика неко. Но људи, разјарени овом борбом више не осећаху опасност.

Осећање дужине времена и тока догађаја као да је напустило Богарева. Он је заједно са осталима гасио пожаре који су ницали, насипао песком запаљиве бомбе, износио из ватре нечије ствари, помагао болничарима, који су стигли аутом за прву помоћ, да се рањеници сместе на носила, ишао заједно са својим војницима ка породилишту, које је плануло, износио књиге из упаљене градске библиотеке. Поједине призоре запамтио је заувек: човек је истрчао из куће с криком: „Пожар, пожар!“ Спазив око себе једну јединствену огромну ватру, тај се човек одједном смири, седе на тротоар, и остао је тамо седећи непомично; запамтио је како се кроз чађ и гар неочекивано распростре нежни мирис колоњске воде, то се беше упалила парфимериска радња. Урезала му се у памети полудела млада жена: стајала је насред пустог трга, осветљена пожаром, а на рукама је држала леш девојчице. Рањени коњ лежао је на углу улице. Богарев је у његовим укоченим још живим очима видео одблесак горућег града. Тамно, пуно суза и муке око овог коња, као неко кристално живо огледало, скупило је у себе пламен горућих кућа, дим који се ковитлао по ваздуху, светлеће, усијане рушевине и сву шуму танких и високих оцзка, који су расли, расли на местима кућа, које су изчезавале у пламену.

И одједном Богарев помисли, да је и он унео у себе сву ноћну погибију мирног, старинског града. „Док сам жив, док год дишем, док год моји прсти буду имали моћ да се помичу, док год будем у стању и једну реч да кажем...“ рече он себи. а тиха, неумитна мисао, попут неке свечане клетве прође његовим успламтелим мозгом. „Нека за мене не буде другог циља, него што је циљ борца, да сву силу душе и ума свога уложим да будим осећање „аржње и освете“.

У свитање пожари су почели да бледе. Сунце је гледало задимљене развалине, старце и старице, који су седели на завежљајима између кухињског посуђа, вазни са цвећем и са зидова скинутих старих слика у црним рамовима. И ово сунце које је гледало кроз охлађени дим пожара било је самртнички бледо, отровано димом и гаром. Богарев оде до штаба за упутства и врати се у стан. У дворишту приђе му старешина.

— У каквом је стању ауто? — упита Богарев.

— У реду, — одговори старешина. Очи су му биле запаљене од дима.

— Треба путовати, скупљајте људе!

— Овде се, друже комесару, догодио жалостан случај, — рече старешина, — пред саму зору Немац је бацио бомбу баш на ров где се народ склањао. И сви су осакаћени, а двојица убијени, и то старац код кога сте ви на стану и једна девојка — избеглица. — Он се осмехну: — Игњатијев се с њом увек разговарао.

— А где су они? — упита Богарев.

— Рањенике су одвезли, а погинули још леже, ево и по њих су дошла кола.

Богарев пође у унутрашњост дворишта, где су се скупили људи који су гледали на погинуле. Старца је тешко било препознати, око њега лежале су растргане, крвљу попрскане књиге, биће да се он у тренутку експлозије бомбе подигао да погледа из недубоког рова. „Летописи, Тацит“ прочитао је Богарев наслов књиге која је лежала поред леша. А девојка-избеглица изгледала је жива, као да спава. Њена црнпураста кожа скривала је бледило, црне трепавице прикривале су очи, она се смешила лукаво и збуњено, као да се стиди што су људи око ње.

Кочијаш приђе, узео девојку за ноге и рече:

— Хеј, нек' помогне ко год, дела!

— Остави, — одједном повика Игњатијев.

Он лако и брижљиво подиже тело и пренесе га на кола. Девојчица, која је држала у руци увелу лепу кату, положи цаетак на груди убијене. Богарев је помогао кочијашу.

да подигне старчево тело, а људи црвених, успламтелих очију, стајали су ћутке, погнутих глава.

Једна средњовечна жена, гледајући покојницу тихо рече: „Блажена“.

Богарев погледа црвеноармејце, раднике, жене и рече:

— Грађанко, дошло је страшно време. Сви их морамо мрзети. Иначе нећемо победити.

Он пође кући, док су људи који су стајали око лешева ћутали, само је нечији храпави глас тужно рекао:

— Минск смо напустили, Бобрујск, Житомир, Шепетовку, и како ћемо га зауставити? Видиш шта ради. За једну ноћ какав је град спалио и одлетео.

— Како одлетео, шест су наши оборили, — рече црвеноармејац.

Ускоро Богарев изађе из стана погинулог правника. Он је последњи пут погледао полуразрушену собу, стаклом покривен под, снагом експлозије из полица избачене књиге, поремећени намештај. Размисливши, скинуо је са зида гитару и сneo је доле те је положио у фијоку аутомобила.

Родимцев, пружајући порцију Игњатијеву, који је стајао код аута рече:

— Једи, Игњатијеве, ево белих макарона, месо сам за тебе јуче примио.

— Јести нећу, — рече Игњатијев, — пио бих, све се у мени осушило.

Ускоро су кренули из града. Сусрело их је летње јутро, у свој својој свечаној мирној лепоти. Дан су провели у шуми. Снажни, чисти поточић љупко је вијугао по камењу и бежао између дрвећа. Хладовина је пријала њиховој упаленој кожи, очи су се одмарале у мирној сенци високих храстова. Богарев спази у трави породицу белих печурака. Усправне, сивоглаве, на дебелим белим ножицама, потсетиле су га с каквом су се страшћу он и његова жена прошле године били одали скупљању печурака на сеоском

имању. Каква би радост била да су они тада наишли на такав скуп белих печурака. То им није баш полазило за руком — чешће су они кући доносили млечику и козолац.

Црвеноармејци се умише на потоку.

— Петнаест минута за ручак, — рече Богарев старешини.

Он је лагано ходао између дрвећа, радовао се и тужовао је због безбрижне лепоте света и шуморења лишћа. Одједном се заустави, прислушну и скрену према аутомобилу. Игњатијев је свирао на гитари, остали су јели хлеб с конзервама и слушали.

У ШТАБУ ПУКА

У штабу се окупило командно особље. Командант пука, Херој Совјетског Савеза, мајор Мерцалов, учесник финском рату, седео је за географском картом с начелником штаба Кудаким, ђелавком четрдесетих година, спорих покрета и речи. Командант првога батаљона Бабацањан на дан доласка Богарева патио је од зубобоље, и тог дана, узбудивши се, напио се воде са извора, те му је, како се он изразио, „ломило целу чељуст“. Командант другог батаљона, мајор Кочетков, добродушан и разговоран човек стално се потсмевао Бабацањану. Ту је био и помоћник начелника штаба, лепи, плећати поручник Мишанскиј.

Пук је добио борбени задатак. Требало је да у заједници с артиљеријом зададу Немцима изненадни ударак у крило, не би ли задржао кретање противника и обилажење наше армије и тиме дао могућност изласка из „џепа“ јединицама стрељачког корпуса. Мерцалов је упознао с планом операција команданте и комесаре батаљона. Он је већ завршавао, кад је у штаб дошао командир извидничког вода Козлов, пегави поручник округлих очију. Поздрављајући, он с необичном живошћу звецну потпетицама и додирну руком обод капе. Рапортирао је гласно, наглашавајући сваку реч, а његове округле очи су се при том осмехивале лукаво и снисходљиво мирно.

Богарев је цело заседање преседео ћутке. Он је још био под утиском ноћашњег пожара, и неколико пута је затресао главом, очевидно желећи да се прибере. У почетку

су командири често погледали на Богарева, а затим су се привикли на њега и престали да га примећују.

Бабаџањан, осмехнувши се, као да га беше прошла зубобоља, рече, обраћајући се Богареву:

— Свиђа ми се, друже комесару, армија отступа, замислите, цела армија, а батаљон Бабаџањана треба да наступа. Часна реч, свиђа ми се.

МАРЧИХИНА БУДА

Марија Тимотијевна Чередњиченко, мати дивизиског комесара, тамнолика седамдесетогодишња старица, одлазила је из родног села. Суседи су је звали да пође дању, но Марија Тимотијевна је пекла хлеб за пут, а он је могао бити готов тек с вечери. Изјутра следећега дана одлазио је комесар колхоза и она се решила да отпутује с њим. Њен унук, једанаестогодишњи Љења, по завршетку учења у кијевској школи дошао јој је у госте на село, једно три недеље пред рат. Од почетка рата она није имала вести од сина и решила се да одведе унука у Казањ, родитељима његове покојне мајке, која је умрла пре три године. Дивизиски комесар молио је мајку да дође к њему, — у великом кијевском стану њој би живот био удобнији и лакши. Она је сваке године одлазила к њему у госте, али обично није код сина проводила дуже од месец дана. Син ју је водио по граду, два пута је била у Историском музеју и волела је позориште. Посетиоци позоришта су са интересовањем и поштовањем посматрали високу старицу-сељанку, са набораним радним рукама, која је седела у првом реду партера. Син би долазио обично пред последњи чин, био је слободан тек врло касно. Ишли су по фоајеу једно поред другог и сви су се склањали дајући пут држећој, строгој старици, са црним шалом на плећима, и исто тако тамноликом, строгом, по лику њој сличном војнику, са високим звањем дивизског комесара. „Мајка и син“ — тихо су говориле жене загледајући их.

1940 године Марија Тимотијевна се разболела и није

отпутовала сину; он је у јулу, на путу за маневре, стишао к њој на два дана. И при том сусрету син је молио Марију Тимотијевну да се пресели у Кијев. После смрти своје жене живео је усамљено и стално се бојао што Љења живи без женске неге. И било му је тешко што мајка са својих седамдесет година продужује да ради у колхозу, да носи воду на обраници, да сама сече дрва.

Она је ћутке слушала његова излагања, појила га чајем у врту под јабуком, коју је док је још он био у селу посадио отац, а пред вече је пошла с њим на гробље, кумци оца. На гробљу му је рекла:

— Како ја могу да одем одавде? Ту ћу и да умрем. а ти ми опрости, синко.

И, ево, Марија Тимотејевна одлучила се да оде из родног села. Уочи одласка она је пошла познаници-старици. Унук је пошао с њом. Кад су се приближили кућици, приметили су да су врата била широм отворена, у дворишту је стајао једнооки старац Василиј Карповић, колхозни чобанин. Поред њега, спушеног репа, улагивало се риђе домаћиново псетанце.

— Они су већ отпутовали — рече Василиј Карповић, — они су мислили да сте ви јутрос отпутовали.

— Не, ми ћемо сутра путовати, — рече Љења. — Претседник нам је кола дао.

Сунце на заласку обасјавало је зелене, тек понегде зарумењене парадајзе, поређане брижљивом руком домаћице по прозорима, раскошно, радосно цвеће у башти, воћке премазаних стабала белом бојом и грана подупртих. На гредици плота лежао је брижљиво оструган клин којим су се затварала врата, у врту између зеленог лишћа жутеле су се лубенице, стрчали су зрели бели клипови кукуруза, боба и граха, гледао округли црнооки сунцокрет.

Марија Тимотејевна уђе у напуштени дом. И овде је све одисало траговима живота, љубављу домаћина према чистоћи и цвећу — на прозорима су биле кудраве руже, на комоди лимун и две вазе с танким израсцима урмине палме. И зелени окачени умиваоник с нацртаном белом

радом, креденац с чашицама из којих нико никад није пио, тамне слике по зидовима — све, све је говорило о дугом животу, проведеном у овој напуштеној кућици, о деди, о баби, о деци, која су на столу оставила уџбеник „Наша литература“, о тихим зимским и летњим вечерима. И хиљаде оваквих белих украјинских сељачких кућица остајале су празне, а њихови власници, који су их зидали и засађивали дрвеће око њих, ишли су мргодни, подижући својим цицелама прашину, путевима који воде на исток

— Дедице, а псатанце су оставили? — упита Љења.

— Нису хтели да га поведу, ја ћу га чувати, — рече старац и заплака.

— Но, зашто плачете? — рече Марија Тимотејевна.

— Ах, зашто, зашто, — рече старац и махну руком.

И овим тешким покретом руке, с унакаженим од рада црним ноктима, исказао је он да се читав живот срушио. Марија Тимотејевна, журећи се, оде кући, а бледи, мршави Љења — није личио на оца, већ на слабуњаву матер — једва ју је стижао и запиткивао:

— Бакице, шта мислиш, има ли кокошка кичму?

— Ћути Љењичка, ћути, — говорила је она.

Како је тешко било сада пролазити озим сеоским сокаком. Та овом улицом су је некада провели на венчање у цркву. Том истом улицом пролазила је она пратећи не гробље оца, мајку и мужа. А сутра траба да седне на кола, између свежњева са на брзу руку скупљеним стварима, да напусти кућу у којој је провела кзо домаћица педесет година, подизала децу и у коју јој је допутовао тихи, паметни и бољећиви унук.

А у селу, осветљеном топлим вечерњим сунцем, у белим кућицама, између башти и у милим вртозима шпатовом се говорило о томе да црвене војске нема чак до реке, и да је старац Котенко, који је за време колективизације отпутовао за Донбас, а потом се вратио, рекао својој старици да кућу премаже белом кредом, као пред Ускрс. А удовица Гуљенскаја стајала је код бунара и свима говорила:

— Кажу, они су далеко забраздили.

И гласине, тамне, нечисте, пузиле су селом. Старци, изишав на улицу, обазирали су се на ону страну откуда се свако вече, у ружичастој прашини заласка, враћало са паше стадо — откуда се, иза удаљене шуме, из храстовог шумарка, имао појавити Герман. Жене су плачући и уздишући копале јаме у баштама и испод кућа, криле тамо свој иметак — покриваче, сукнене чизме, посуђе, платно — погледајући на запад. Запад је био светао и тих.

Претседник колхоза Грјешченко дође до старца Котенка да узме четири џака које је Котенко од њега позајмио пре месец дана.

Котенко, високи, плећати старац од шездесет и пет година, с густом брадом, седео је за столом и посматрао како старица премазује кућу.

— Здраво — рече Грјешченко — дошао сам да узмем џакове.

Котенко потсмешљиво упита:

— За пут се спремаш, претседниче колхоза?

— Него како, треба путовати, — рече Грјешченко, погледавши мрзовољно на старца. Овај управо као да је дигао главу за ове дане. Реч му је била подруглива, нетрпелива и он се Грјешченку обрати на „ти“.

— Да, да, треба путовати — рече старац, како би било да ти не отпутујеш: претседник сејсовјета је отпутовао, из рачуноводства су сви отпутовали, књиговодство је отпутовало, скоро сви ваши су отпутовали, поштар и тај је отпутовао, сви бригадири су отпутовали.

Он прште у смех.

— Ево, у чему је ствар. А џакове ти не могу дати, — разумеш, узео их је зет и однео у њима жито у Бели Колодец, тек прекосутра ће се вратити.

Грјешченко климну главом и рече мирно:

— Добро, нека пропадну. А зашто сте наумили да премазујете кућу?

— Кућу да премазујем, старац понови питање. Дошло му је да каже претседнику зашто он боји кућу. Али предострожан, затворен, навикнут да се претвара, он се и ово-

га пута уплаши. „Ко му га зна, могао би ме још и стрељати“, — помисли. Он као да се опијао од радости, прохтело му се да одмах, иако са запада још никог нема, иако претседник колхоза још обилази куће, искаже све што му је на души, све о чему је мислио у зимске ноћи, о чему није говорио чак ни са својом старицом. Некад, пре једно четрдесет година, јахао је он своје ујаку надничару у богатог кулака Естонца. За увек му се урезала у срце успомена на велику стају, на парни млин, на самог домаћина, угојеног, брадатог старца, у црвеној доламици опшивеној крзном. Пресећао се како је обилазећи шуму, где су надничари секли стабла, домаћин извадио из џепа боцу, извукао чудновати запушач, и попио гутљај вотке жуто-црвене од јагода. То није био трговац, то није био спахија, племић, не, то је био мужик, али мужик богат, силан. И, ето, постати такав мужик, који има лепе племените краве, стада оваца, стотине великих румених свиња, мужик у чијем газдинству раде десетине снажних и послушних надничара, био је сан Котенка. Он је ка остварењу свога сна ишао жилаво и неуморно. 1915 године, имао је шездесет десетина земље, био је подигао парни млин. Револуција му је све то одузела. Двојица од његових синова ступили су у Црвену армију и погинули у грађанском рату. Котенко није дозволио жени да на зид повеша њихове фотографије. Котенко је чекао, надао се. 1931 године он је ушао у Донбас и осам година је радио у руднику. А маштање о кулачком животу није хтело, није могло да се угаси.

И сада, изгледало му је, дошло је време остварењу овог сна.

Низ година мучила га је завист према старици Чередииченко. Котенко је видео да част коју је он хтео да постигне за време царске власти она је постигла неуморним радом после револуције. Њу су возили у град и она је држала говоре у позоришту. Котенко није могао да мирно гледа њену фотографију штампану у покрајинском листу. — старица танких усана, са црним шалом на плећима, гледала је умним, строгим очима и, чинило му се, потсмехи-

вала му се. „Ех, Котенко, ниси живео како ваља“, — говорило је њено лице. И захватао га је ужас и мржња када би видео ту старицу, како спокојно иде да ради у поље, или када би суседи говорили:

— А Тимотејевна је отпутовала у Кијев сину, — поручник је за њу дошао у плавом аутомобилу.

А сада је Котенко знао да није узалуд чекао. Он је био у праву а не она. Није бадава пустио исту браду какву је имао кулак-Естонац, није узалуд чекао, није се узалуд надао.

И гледајући председника, који га је испитивачки посматрао, он се савлађивао и умиривао себе: „Причекај, дочекај, и дуже си чекао, сада треба само један дан чекања, само један дан“.

— Ко би га знао, — рече он зевајући, — ко би га знао, а то ушло жени у главу да кречи кућу у такво време, а прохте ли се већ жени, шта можеш да радиш.

Он пође да испрати председника; дуго је посматрао пусти друм, а у глави му се ројиле веселе и узбудљиве мисли:

— Чередњиченко је сазидао кућу на мојој земљи, значи кућа ће бити моја, а буде ли Чередњиченко хтео да остане у тој кући, плаћаће ми аренду у злату... Коњушница колхоза на мојој је земљи подигнута, значи моја ће бити коњушница... Колхозни врт је посађен на мојој земљи, значи моје ће бити трешње и јабуке. И пчелињак колхоза ће бити мој, доказаћу да су у време револуције од мене узели кошнице.

Пут је био миран, пуст, није се прашио, дрвеће ни да зашуми дуж тог пута. Црвено, сито, спокојно сунце спуштало се к земљи.

„Но, ето дочекао сам“, мислио је Котенко.

Љења упита:

— Бакице, хоћемо ли стићи да отпутујемо:

— Стићи ћемо, Љењичка, — одговори Марија Тимотејевна.

— Бакице, а зашто ми стално отступамо, зар су Немци јачи?

— Спазај Љењичка, — рече Марија Тимотејевна, — сутра полазимо чим почне свитати. И ја ћу за час да прилегнем, да одахнем, а затим ћу да се спремам. Тешко ми је да дишем, као да ми је камен на грудима. Хтела бих да га збацам, а немам снаге за то.

— А тату нису убили, бакице?

— Шта ти је, Љења? твог тату неће убити. Он је снажан.

— Снажнији од Хитлера?

— Снажнији, Љењичка. Он је био сељак, као и наш деда, а сад је генерал. Он је уман, знаш, и још како уман.

— А тата увек ћути, бакице. Посади ме на крило и ћути. А једном сам с њим и песме певао.

— Спавај, Љења, спавај!

— А хоће ли и крава поћи с нама?

Никада Марија Тимотејевна није осећала такву слабост као тог дана. Посла је било много а снага је нагло издала, и осећала се немоћном, слабом.

Она простре на клупу памучни покривач, стави јастук и леже. Било је вруће од пећи. И врући хлебови извађени из пећи, златни као сунце, мирисали су пријатно, слатко, и од њих је избијала топлота. Ваљда није ово последњи пут извадила хлебове из своје пећи, зар неће она више јести хлеб од своје пшенице? Мисли су се мутиле у њеној глави. Ето, у детињству је она тако лежала на топлој пећи, на очевом чупавом кожуху и гледала на погаче, које је мајка вадила из пећи. „Мањка, хајдемо да се прихватимо“, — звао ју је деда. Где ли јој је сада син? Је ли жив? Како да га стигне? „Мањка, о Мањка“, — звала ју је сестра, а она је босим, слабаким ногама претрчала по хладном поду од глине. Треба све слике узети, скинути фотографије са зидова. Цеће ће остати. Остаће и воћке. И гробови ће остати. Није пошла на гробље да се опрости, а заиста је хтела. И мачка ће остати. Причају колхозници да у спа-

љеним селима остају само мачке. Пси иду с господарима, а мачка — привикнута на кућу, неће да иде. Ох како је топло, како је тешко дисати, како гуши, како су руке тешке. Руке као да су тек сада осетиле онај велики рад који је старица урадила за седамдесет година. Сузе теку низ образе, руку је тешко подићи, а сузе теку, теку. Ето тако је она плакала када јој је лисица уграбила из стада најугојенију гуску. С вечери је она дошла кући, а мајка је тужно запитала: — Мањка, а где нам је гуска?

Она је плакала и сузе су текле низ образе. И отац — суров и увек ћутљив — пришао јој је, погладао по глави и рекао: „Не плачи, сине, не плачи“. И учинило јој се да и сада плаче од слатке среће када је осетила на својој коси да је милује очева храпава рука.

И ове чемерне, последње вечери њенога живота као да је ишчезло време и у кућицу, коју је требало да напусти, поново дошло њено детињство и девојаштво, прве године њеног супружанског живота. Она је чула плач своје одојчади и весели лукави шапат другарица, она је видела снажнога, младога, црнокосог мужа, како части за столом госте, а она слуша звецкање виљушака, шкрипу сланих краставаца, чврстих као јабуке. То ју је баба научила да соли краставце. Гости запевали, а она их пратила својим младим гласом и осећала на себи погледе сељака, и муж се поносио њоме и, умиљато климајући главом, говорио је старац Атанасије: „Ој, то, Маро...“.

Мора да је заспала. Затим ју је пробудио необични, дивљи шум, шум каквога никада није било у њеном селу. Пробудивши се Љења ју је звао: „Бакице, бакице, устани одмах, много те молим, немој спавати“.

Она брзо приђе прозорчићу.

Је ли то била ноћ, или је дошао нови, страшни дан? Све је постало румено, као да је цело село и ниске куће, и стабла бреза, и вртови, и плотови, поплављено крвавом водом. Чули су се пуцњи, зврка аутомобилских мотора, чули су се повици. Немци су провалили у село. Упала је хорда...

Марија Тимотејевна је схватила да јој је дошла смрт.
— Љења, рече она, бежи чобанину Василију Карповићу, он ће те одвести, он ће се пробити с тобом до оца.

Помогла је унуку да се обуче. Слабост је ишчезла, очи су јој биле мирне. Она је схватила да је дошла смрт и знала је, осећала је велику снагу да смрт достојно дочека. Мисли нису више биле мутне, ишле су течно, јасно.

— Где ми је капица? — упита унук.

— Сад је топло, иди без капе, — рече она.

Он као да је одрастао, одмах је схватио зашто није потребно да стави морнарску капу са златним дугмићима.

Могу ли узети наган и удице — тихо упита он.

— Узми, узми, — и додаде му црни револвер-играчку.

Марија Тимотејевна је загрлила унука и пољубила га у уста. Она му рече:

— Иди, Љењичка, реци оцу — мајка ти се клања до земље, а ти, унучићу, памти бабу, не заборави ме.

Он истрча из куће у тренутку када су Немци прилазили њиховом дворишту.

— Баштама трчи, баштама — повика за њим бака.

Он је трчао, и изгледа да је опроштај заувек утонуо у смућену, детињу душу. И није знао да ће те речи поново синуги у његовом сећању, и да их више никада неће забравити.

БАТАЉОН БАБАЏАЊАНА

Ноћу је Мерцалова, преко телефона, позвао командант дивизије пуковник Петров. Било је врло тешко разговарати — веза се сваког часа прекидала, слабије се чуло него икада. При крају самог разговора веза је коначно прекинула. Мерцалов је из речи пуковникових разумео да се стање на отсеку дивизије, у последњим часовима, јако погоршало. Он нареди да пробуде Мишанског и посла га у штаб дивизије. До штаба је било дванаест километара. Кроз један сат Мишански се врати с писменим наређењем команданта дивизије. Немачка тенковска колона с великим бројем моторизоване пешадије продрла је иза леђа дивизије, користећи се тиме што се мочвара источно од листопадне шуме била исушила за време ових врелих и сувих дана августа. Немци су се приближавали друму, заобилазећи главни сеоски пут, који су браниле трупе Мерцалова. У вези с новим стањем, дивизија доби наређење да се спусти на друм и заузме одбранбени положај јужније од садашњег. Пуку Мерцалова с додељеним му хаубичним дивизионом било је наређено да отступа, бранећи главни сеоски пут. Мишански је испричао да су пре његовог поласка паковали све телефонске везе, скидали антене и товарили ствари на аутомобиле, да су два стрељачка пука, дивизиска артиљерија и додељени јој хаубични дивизион, већ у десет сати ноћи кренули у борбеном поретку и да је санитетски батаљон отишао у шест часова изјутра.

— Значи, Аничку ниси видео — упита поручник Козлов.

— Какву Аничку, — рече Мишански. Још док сам био тамо стигли су делегати за везу, један из штаба армије, други од десног суседа, мајор Бељаев, с којим сам се још у Бресту сретао, каже да се на њиховом сектору воде дан и ноћ крваве борбе. Наша артиљерија им страховито одговара, али они надиру.

— Да, стање постаје критично, — рече начелник штаба. Мишански му се поклони и тихо проговори:

— То се може једном речи изразити: „заокружавање“. Мерцалов срдито рече:

— Престаните да говорите о заокружавању. Треба поступити по наређењу. — Он се обрати дежурноме: — Позовите команданта батаљона и команданта хаубичног дивизиона. Где је комесар? — упита он.

— Комесар је код пионира, — одговори начелник штаба.

— Замоли га да дође.

Ноћ је била тамна, тиха и веома узбудљива. Узбуна се видела у треперавој светлости звезда, узбуна је тихо шуштала под ногама стражара, узбуна је као тамна сен стајала између ноћног непокретног дрвећа, узбуна се шкрипећи у суварцима кретала с извидницом и није је остављала ни онда када се, прошавши поред уже страже, приближила штабу пука. Узбуна је плескала и жуборила у тамној води око воденичне бране, узбуна је била свуда — на небу, на земљи и у води. Настали су тренуци када се на свакога ко долази у штаб гледало испитивачки, очекујући рђаве вести, када су удаљени блесци терали на приправност и када су и на празно шуштање стражари дизали винтовке и викали: „Стој, пуцаћу“. И у тим моментима Богарев је са немим усхићењем посматрао Мерцалова, команданта стрељачког пука. Он је једини говорио весело, с поуздањем и гласно. Он се смејао и шалио. У тим часовима тешке ноћне опасности сав тежина одговорности за хиљаде људи, за топове, за земљу, падала је на њега. Али ова одговорност није му била тешка.

Колико драгоцених својстава духа сазре и оснажи се у човеку у току једне овакве ноћи! И хиљаде поручника, ма-

јоро, генерала и комесара преживљавали су, дуж огромног фронта, часове и недеље ове велике, тешке одговорности, која човека прекаљује и чини га мудријим.

Мерцалов је тумачио задатак командирима који су га окружавали. Он је био спокојан, тај тридесетпетогодишњи мајор риђасте косе, округлог препланулог лица и светлих очију, које су изгледале час сиве, час плаве.

Да дам знак за узбуну батаљонима?

— Да батаљоне подигнемо на узбуну? — упита начелник штаба.

— Нека момци још један сат проспавају. Да се пробуди војнику не треба дуго, — рече Мерцалов. — Спавају сигурно обувени.

Он погледа на Богарева и проговори:

— Прочитајте наређење команданта дивизије.

Богарев прочита наређење, које је одређивало правац кретања пука и задатак: — до вечери задржавати једним батаљоном надирање Немаца широким сеоским путем, а осталим снагама држати прелаз преко речице Уж.

— Да, још нешто, — рече Мерцалов, као да се прisetио неке sitнице. Он обриса марамицом чело, — Како је топло! Можда, да изађемо, да се надишемо чистог ваздуха?

Неколико тренутака су постојали у тами, ћутке. Затим Мерцалов рече тихо:

— Ево у чему је ствар. Једно петнаест минута по прелазу Мишанског Немци су пресекли пут. Везе са штабом дивизије немам, са суседима такође. Углавном пук је опкољен. Донео сам одлуку: да пук иде ка прелазу и да испуни задатак, а затим да се пробије према главнини, а батаљон Бабацањана с хаубицама да остане на шумском сектору пута и да задржава противника.

Заћутали су мало.

— Врагови, стално, стално светлећим туку у небо, — рече Мерцалов.

— Па шта, ваша одлука је правилна, — рече Богарев.

— Но, ето, — Мерцалов погледа на небо, — ракета је зелена. С батаљоном ћу ја остати... Ето, и другу ракету су пустили.

— Ни у ком случају, ни у ком случају, — рече Богарев, — с батаљоном морам ја остати, а ја ћу вам доказати зашто морам да останем, а ви морате предводити пук.

И он то доказа Мерцалову. Они се поздравише у по-мрчини, Богарев није видео лице Мерцалова, али је осећао да овај памти тешки разговор који су имали приликом првог сусрета.

Кроз један сат кренуле су пуковске коморе, коњи су корачали нечујно по путу, лагано рзали као да су схваћали да не треба нарушавати тишину тајног ноћног покрета. Црвеноармејци су се појављивали ћутке из таме и понова то-нули у таму. Из таме су ћутећи гледали на њих они који су остајали. У овом ћутљивом опроштају батаљона било је не-чега узвишеног и дубоке туге.

У РОВОВИМА

Немци су кренули у зору. Тенкисти, отворивши куполе, жвакали су јабуке и погледали на сунце које се рађало. Понеки од њих били су у кратким панталонама и спортским кошуљама, са широким, кратким рукавима, који нису допирали ни до лаката. Велики тенк-предводник ишао је нешто напред, командир машине, дебели Немац, са црвеном ниском корала, која му је стезала пуначку белу руку око лакта, окрећуо је своје велико лице са крупним пегاما према сунцу и зевао је. Испод береа вирио је дуги прамен светле косе. Он је седео на тенку, као симбол војничке самоуверености, као бог неправедног рата. Његов тенк је већ одмакао не мање од шест километара од Марчихине Буде, а гвоздени реп колоне још није ни изашао, него је тутњао, лагано се клатећи по сеоском тргу.

Хитро, као рој брзих штука када упадне између тешких шарана, пројурили су, престижући тенкове, мотоциклисти. Заобилазећи тенкове нису умањавали брзину, јако се труцкајући по неравноме путу. — Тамнозелене корпе су се клатиле и тресле, као да би хтеле да се откину од мотоцикла. Сустигавши челни тенк, савијени, мршави, тамнолики мотоциклисти, препланули од сунца, брзо су, не окрећући главе, поздрављали руком и опет се приљубљивали на управљач. Дебељко је одговарао лењим покретом пуначке руке. Одред мотоциклиста пројурио је напред, подижући за собом велике и беле пругасте репове прашине. Сунце при изласку оборило је ову прашину у румену боју, она се лебдећи издизала над путем, а челни тенк, пословно зујећи улазио је у облак

прашине. Небом су танко пиштећи прошли Месершмити — 109. Витка као у вилинских коњица тела Месершмита кретала су се час лево, час десно, узлетала к небу, нагло се спуштала, понекад престижући чело тенковске колоне, враћала се натраг, брзо правећи оштре вираже. Њихова је писка била тако продорна, да је није могла заглушити ни ниско моћно роктање тенкова. Месершмити су се спуштали над сваким шумарком, сваком јаругом, тражили изнад поља непожњевене пшенице. Иза тенкова, фркћући, кретали су се путем велики црни камиони на три осовине са моторизованом пешадијом. Војници су седели поређани на уздигнутим клупама, са накривљеним капама, с црним аутоматима у рукама. Њихови аутоомбили су били у облацима прашине тако густим, да их ни снажно летње сунце није могло пробити. Прашина се широким и дугим облаком вила изнад поља и шумарака, дрвеће је тонуло у густу, магличасту таму, изгледало је као да земља гори у чађавом, сувом диму.

У пољу, десетак метара од сеоског друма, усред шипражја, ископане су јаме. У тим јамама до прсију у земљи стајали су људи у сиво-зеленим блузама и капама са црвеним звездама. На дну јаме поређане су крте стаклене боце, а по рубу јаме прислоњене винтовке. По џеповима панталона код војника било је црвених кесица с дуваном, у сну згњечених кутија шибица, двопека и комадића шећера. У џеповима на блузама — поцепаних листића сељачких писам од жена, комадићи оловака, упаљача од граната, умотаних у папириће од новина. На бедрима људи, који су стајали до појаса у земљи, висиле су платнене торбе а у торбама ручне бомбе. Ако погледаш како су копане ове јаме, видећеш: онде два друга приљубљена један другоме, тамо пет земљака, који су настојали да буду близу, ископали су своје јаме једну до друге. Иако је наредник говорио: „Не збијајте се, момце, тако близу, није прописно“, но у страшном часу тако је слатко видети знојаво лице друга и викнути: „Не бацај пикавац, ја ћу га долушити“, и осетити с

врућим димом топлоту и влагу уснама згужване, нагрижене цигарете.

Они су стојали у земљи до груди, а пред њима пусто поље и пусти пут... И неће проћи ни двадесет минута, а брзи тенкови од по две хиљаде пуди тежине упашће са шкрипом, обавијени облацима прашине. „Иду — повикаће водник, — иду, момци, пазите?“

Иза њих, на падини брега — митраљесци у блиндажама, мало више и даље иза митраљезаца, у рововима седе стрелци, даље, исто тако иза њих, положаји су артиљерије, а тамо даље штаб команде, медсанбат (медицинско-санитетски батаљон) ...и даље, све даље иза њих штабови, аеродроми, резерве, путеви, препоне, шуме, ноћу замрачени градови и станице, тамо је Москва; још даље, убек иза њих, Волга, ноћу осветљене јаком електричном светлошћу позадинске фабрике, окна без налепљених папирнатих трака, осветљени бели пароброди на Ками, и цела пространа земља је иза њих. Они стоје у својим јамама, а никога нема пред њима. Они пуше цигарете од новина, они милују длановима џепове блуза и пипају на прегибима истрошене листиће писама. Облаци су над њима, понекад пролети птица и нестане, они стоје у земљи до груди и очекују, загледају. Они треба да одбију навалу тенкова. Њихове очи већ не виде другове, њихове очи очекују непријатеља. И нека се они који данас стоје иза њих сете, кад дође дан победе и мира, ових људи који су уништавали тенкове, људи у зеленим блузама, са кртим боцама напуњеним упаљивом течношћу, с платненим торбицама за ручне бомбе о бедрима. Нека им уступе место на седиштима у зеленим вагонима, нека на путу с њима поделе чај.

С леве стране широки противтенковски ров, подупрт дебелим брвнима, протеже се од мочварне речице до пута, а с десне — шума.

Родимцев, Игњатијев, московски комсомолац Седов стоје у земљи и гледају пут. Њихове јаме су сасвим близу једна другој. Десно од њих, преко пута, стоји Жавелев, старешина Наров, млађи политрук Јеретик, командир трупе.

добровољаца за уништавање тенкова. За њиховим леђима два митраљеска гнезда — Глаговљева и Кардахина. Ако се човек загледа, онда види митраљезе, који виरे из тамне пећине од дрвета и земље, уперени на пут, још удесно и иза њих артиљерце-осматраче, како шиште између увелих храстових грана укопаних у земљу.

— Еј ви за уништавање тенкова, идите да рибу ловите, јутрос је има у изобиљу — виче артиљерац-осматрач.

Али ови ни главе да окрену — њему је наравно веселије него њима: пред њим је противтенковски ров, с леве стране, између њега и пута широка леђа војника за уништавање тенкова, у блузама које су изгубиле боју од сланог зноја. Гледајући на та леђа, на те опалене црно-црвене потиљке, осматрач се шалио.

— Да запушимо, зар не — пита Седов.

— Можемо, изволи, — каже Игњатијев.

— Узми од мога, жешћи је, — нуди Родимцев и баца Игњатијеву спљоштену боцу колоњске воде напола напуњену крџом.

— А ти нећеш — упита Игњатијев.

— Уста су ми горка, много сам пушио, боље да мало грицкам двопека. Дај ми од твога, он је белји.

Игњатијев му добаци двопек. Родимцев пажљиво одуне са двопека песак и мрвице дувана и поче жвакати.

— Кад би што пре, — рече Седов и увлачи дим — нема горе ствари од очекивања.

— Досадило ти — упита Игњатијев. — Гитару сам заборавио узети.

— Остави се шале, — љутито рече Родимцев.

— Па ипак је страшно, момци, — рече Седов, — и тај пут стоји, бео, мртав, ни да се помакне. И ма колико живео то нећу моћи да заборавим.

Игњатијев ћути и гледа напред, малко се подигавши и опревши се рукама о ивице своје јаме.

— Ја сам прошле године, баш у ово време, био у одморишту, — рече Седов и љутито отпљуну. Дражило га је ћутање другова. Он спази да и Родимцев, као Игњатијев посматра, истегнув малко шију.

— Старешина, Немци! — повиче отегнуто Родимцев.

— Иду! рече Седов и тихо уздахну.

— Их, прашине, — мрмља Родимцев, као од хиљаде бикова.

— А ми ћемо их боцама, — повиче Седев и насмеја се, плуну и опсова. Живци су му били напети до крајности, срце је бесно било, дланови су се покривали топлим знојем. Он их је брисао о рапави обод пешчане јаме.

Игњатијев је ћутао и посматрао прашину која се подиже над путем.

На командном месту зазврја телефон. Румјанцев узе слушалицу. Говорио је осматрач: челни одред немачких мотоциклиста наишао је на минирано поље. Неколико машина распрсло се на десном и левом прелазу, али сада они су већ прошли напред, поново се крећу путем.

— Ено их, погледајте рече Бабаџањан. — Сад ћемо их дочекати. Он позва на телефон командира митраљеске чете Косјука и нареди да се мотоциклисти пропусте на блиско растојање, па онда обасути ватром из тешких митраљеза.

— На колико метара? — упита Косјук.

— Зашто метара, — рече Бабаџањан, — до сувог дрвета с десне стране пута.

— До сувог дрвета, — понови Косјук.

Кроз три минута митраљези су отворили ватру. Први рафали су подбацили — по путу се подигоше брзи облаци прашине, као да се читаво јато врабаца журно купало у прашини. Немци у кретању отворише ватру, они нису видели целу, али густина ове ватре насумице била је веома јака, ваздух је зајечао, напунио се невидљивим смртоносним жицама, димови прашине, сливајући се у ниски облак, милели су дуж брежуљка. Седећи у рововима и блиндажама црвеноармејци се погнуше, чувајући се гледали су плави ваздух који је изнад њих певао.

У то време тешки митраљези послаше рафале тачно на јуреће мотоциклисте. Тренутак пре тога изгледало је да

нема те силе која би могла зауставити овај летећи одред који је грмео плотунима. А сада у трену се претварао у прах, машине су се заустављале, превртале на страну, а точкови разбијених мотоцикла, услед инерције, продужавали су да се врте витлајући прашину. Преостали, живи мотоциклисти окренуше у поље.

— Но, шта? — упита Бабаџањан Румјанцева, — Но, шта, другови, артиљерци, зар су лоши наши митраљесци, реците?

Млади Немац, храмајући на рањену или пригњечену ногу, извуче се испод презрнуте машине и подиже руке. Пуцњава је престала. Он је стојао у парадном мундиру, са изразом муке и ужаса на прљавом, огребеном и крвавом лицу, а подизао је, подизао руке горе, као да је хтео да убере јабуку са високог стабла. Затим он повиче и, лагано храмајући, машући подигнутим рукама, пође к нашим рововима. Он је ишао и викао, смех је постепено праскао од рова до рова, од заклона до заклона. С командног места добро се видела појава Немца с подигнутим рукама, али командири нису могли разумети зашто је праскао смех међу војницима. У то време зазврја телефон и из истакнуте осматрачнице објаснише разлог изненадног весеља.

— Друже командиру батаљона — отегнуто, гушећи се од смеха, викао је у слушалицу Козјак, — тај Немац клати се и виче као суманут: „Рус, предај се!“ А сам је руке подигао. Он је од страха све руске речи помешао.

Богарев, смејући се са осталима, помисли: „Све је то добро, и такав смех, кад се примичу тенкови, то је баш добро“, — и упита Румјанцева: — Је ли код вас све спремно, друже капетане?

Румјанцев одговори:

— Све је спремно, друже комесару. Подаци су унапред припремљени, топови су напуњени и ми ћемо покрити сконцентрисаном ватром сав сектор куда се буду кретали тенкови.

— Ваздух! отегнуто повикаше одједном неколико људи.

И истовремено зазвучаше два телефонска апарата:

— Иду, челни је на две хиљаде метара од нас, — рече Румјанцев, развлачећи речи. Очи му постадоше строге, озбиљне, док су се усне и даље смејале.

Авиони и тенкови појавили су се готово једновременно. Ниско над земљом летела је шесторка „Месершмита—109“, а над њима две ескадриле бомбардера, над овима пак, на висини од хиљаду и петстотина метара опет ескадрила „Месершмита“.

— Класичан поредак пред бомбардовање, промрмља Навтулов, — доњи Месершмити штите пикирање, а горњи повратак у вис. Сад ће нас вратити у живот.

— Мораћемо да се демаскирамо, — рече Румјанцев, — не помаже, али бар ћемо им поднети јаку ватру да припале. — И он нареди командирима батерија да отворе ватру.

Богарев подиже телефонску слушалицу. Паралелан прикључак дозволи му да чује разговор између командира батерија и осматрачница. „Ватра“! — зачу се далека команда и за неколико тренутака умукосе сви звуци, само што су тутњали у ушима заглушујући ударци плотуна. И одједном се подиже продорни шуштећи ветар граната које журе циљу. Изгледало је као да зашуштеше читаве шуме високих топола, јасена, младих бреза и зашумеше милиони младог лкшћа, као да се нагињу и клате пред налетом мсћног ветра. Изгледало је као да ветар пара своју јаку и гипку тканину о танано грање, изгледало је као да ће ветар што га подиже челик однети собом и људе и саму земљу. Изда- лека су се зачуле експлозије. Једна, друга неколико сли- вених уједно, затим још једна.

Богарев чу преко слушалице како неки удаљени глас даје податке за паљбу. У интонацији ових отегнутих гласова, који су изговарали једино бројке, изражена је била сва страст борбе. „Бројке су ликовале, лудовале, бројке оживеле, оштре, једновременно хладне и усијане. И одједном глас који је издавао наређења за паљбу би замењен другим: „Лозенко, ти си у земуници узео од мене пакло крче!“

— Па узео сам, а ти ваљда ниси од мене узимао. И опет глас командира, који је јављао податке, и други који их је понављао.

А за то време бомбардери су кружили, тражили циљеве. Навтулов отрча на артиљериски положај.

— Ватру не обустављајте ни по какву цену — довикну он командиру прве батерију.

МА КАКО БИЛО ТЕШКО И МУЧНО — СТОЈТЕ НА МЕСТУ!

Два Јункерса над артиљериским положајима пређоше у пикирање. Противавионски четвероцевни митраљези обасипали су једним рафалом за другим.

— Стрмо пикирају, — рече Навтулов, — нема шта.

— Ватру! — викну поручник.

Батерија од три топа опали плотун. Грохот паљбе помеша се са грохотом експлозије бомби. Облаци земље и песка прекрише артиљерце.

Бришући знојава и прљава лица они су већ понова пунили топове.

— Морозове јеси ли читав? — повиче поручник.

— Потпуно читав,, друже поручниче, — одговори нишанција Морозов, — наша је веселија, друже поручниче.

— Ватру! — заповеди поручник.

Остали авиони кружили су над предњим линијама. Оуда су долазили звуци митраљеске паљбе и честих експлозија бомби.

Артиљерци су радили са љутом упорношћу, с наглом страшћу: њиховим уједначеним покретима, уједињених братством мисли и напора, изражена је свечана моћ заједничког труда. Овде већ нису радили поједини људи — мршави Грузин додавалац, плећати Татарин ниског раста доносилац, Јеврејин, усправни, црнооки Украјинац, пунилац, прослављени мајстор нишанција Морозов. Овде је радио један човек. Он је летимично гледао на Јункерсе, који се враћају из пикеа и поново се сређују у борбени поредак и лете да бомбардују батерију, он је брисао зној, осмехивао се, ху-

тао заједно с топом, опет вршио свој паметни и сложени посао, сторук, брз, скидајући с благородним знојем од рада све трагове страха са свога лица. Он, тај човек, радио је и на другом и на трећем топу прве батерије и на топовима друге батерије, Он се није заустављао, није легао ни бежао у заклон када су бомбе завијале, он није престајао да ради ни под гвозденим ударцима експлозија, није се заустављао да радосно погледа када су војници, који су лежали у резерви треће чете, повикали: „Погодили противавионци, пада доле, гори!“ Није губио време, он је радио. За све ове људе била је само једна реч: „Ватра“! И та реч, сједињена с њиховим напором, рађала је ватру.

Нишанџија Морозов, чупав и пегав, викао је: „Наша је веселија“. А руковаоци ватре, увидевши уништавајући рад послуге, стално су сипали у ту ватру бројке, бројке, бројке.

Гранате су почеле да се распрскавају усред тенковске колоне, сасвим неочекивано за Немце. Прва граната је погодила кулу тешког тенка и разнела је. Са осматрачнице видело се догледом како су се тенкисти који су вирили из купола живо и хитро скрили у тенк.

— Завлаче се као миши у рупе, друже поручниче, — рече осматрач, што је седео на артиљериској осматрачници.

— Да, заиста, личи, — рече поручник, и климне телефонисти:

— Огурјеченко, дај четврту!

Само се дебељко који је седео на челном тенку није склонио у куполу. Он замаха руком, стегнутом ниском корала, као да је бодрио тенкове који су за њим ишли. Затим извади из џепа јабуку и загризе. Колона се, не кварећи строј, кретала даље. Само на местима где су погођени тенкови препречили пут, возачи су заобилазили упаљене и разбијене тенкове. Један део тенкова, не враћајући се на друм, ишао је пољем.

На два километра од утврђеног брежуљка, тенкови су разбили походни поредак и пошли развијеним поретком. Збијени с једне стране шумом а с друге реком, они су ишли прилично густом масом у неколико редова. На путу је горело око двадесет машина.

Ватра руске артиљерије падала је на поље у широкој лепези. Тенкови су почели одговарати. Прве гранате пролетеле су изнад противтенкиста, и зариле се у полсјаје пешадије, која је била укопана на падини брега. Затим су Немци пренели ватру више, очевидно покушавајући да униште руску артиљерију. Већи део тенкова се зауставио. У ваздуху се појавио „грбавац“ за коректуру. Он је успоставио радио везу с тенковима. Радиотелеграфист на командном месту изговори, жалећи се:

— Као чекић, другови, Немац ми, лупа у ушима, „гут, гут, гут“.

— Ништа, ништа, — рече Богарев, — гут али не особито.

Бабацањан тихо рече Богареву:

— Сад ће тенкови прећи у напад, друже комесару, ја већ знам ову тактику — трећи пут је видим.

Он нареди преко телефона да се у борбу уведу бацачи мина и додаде:

— Ево вам војничке поште на женин рођендан.

— Због могућности продора требало би повући артиљерију, — рече поручник-артиљерац.

Али Румјанцев осорно одговори:

— Ако почнемо да повлачимо топове, Немци ће бесумње продрети и уништити дивизион. Дозволите, друже комесару, да две батерије истурим напред и отворим непосредну ватру.

— И то одмах, без одлагања, — узбуђено рече Богарев. Он је схватио да је наступио одлучни тренутак.

— Немци су, очевидно, овај застој у ватри схватили као повлачење артиљерије и појачали паљбу. Кроз неколико минута тенкови на целој линији пређоше у напад. Они су журили великом брзином, пуцали из топова и митраљеза.

Неколико црвеноармејаца, погнувши се, бежали су са горњег заклона — један од њих паде, погођен залуталим метком, остали, још се јаче погнувши, бежаху поред командног места.

Бабацањан им изиђе у сусрет.

— Куда, куда? — задржа га он извукавши револвер.

— Тенкови, друже капетане! — задихан проговори црвеноармејац.

— Шта, зар вас трбух боли? Што сте се погнули! — злобно повика Бабаџањан. — Подигните главе! Долазе тенкови и треба их дочекивати, а не бежати као зечеви. На-траг у корак марш!

У том тренутку хаубице отворише ватру. Сад је тек послуга спасила непријатеља. Ударци тешких граната били су потресно силни. Од директних погодака метал се увијао, пламен је сукљао кроз отворе и у стубовима се уздизао над машинама. Али не само директни погоци, већ и парчад тешких граната пробијала су оклоп и сакатили гусенице, машине су зврчале, вртећи се око своје осовине.

— Није лоша наша артиљерија, — викао је Румјанцев на ухо команданту батаљона, — шта кажете, друже Бабаџањане, није лоша?

На целој линији напад тенкова био је заустављен. Али на оном делу куда је пролазио велики сеоски пут Немцима је пошло за руком да се помакну напред. Тешки челни тенк, пуцајући из топова и штекћући из свих митраљеза, продро је у сектор где је био укопан одред противтенковаца. За њим јурећи, ишле су још четири машине.

Артиљеријска ватра је ослабила — два су топа били оштећена и нису могла палити, трећи је непосредним потгоком био потпуно унакажен, болничари су однели тешко рањене артиљерце. Лешеве убијених сачували су на себи полет ратничких напора. Људи су погинули радећи до последњег даха.

— Но, момци, дошло је време ...ма како било тешко или мучно, — стојте на месту — повиче Родимцев.

Њих троје ухватише се за боце са запаљивом теч-ношћу.

Седов се први подиже из јаме. Челни тенк је ишао право к њему. Митраљески меци сасуше се Седову у груди и главу, он паде на дно јаме.

Игњатијев је видео погибију друга. Над главом му звиждући проиша митраљески сноп и зари се у земљу, а тенк пројурѝ сасвим близу. Игњатијев се чак заљуља. За тренутак сину му у сећању како је он као дечак стојао на станици, куда је с оцем одвозио путнике, а мимо њега, обавивши га топлотом и мирисом врелог масла, с грохотом пројурѝла локомотива. Он се исправи и баци боцу и скоро у очајању помисли: „И шта ћеш локомотиви литрењаком нашкодѝти“? Боца је међутим погодила куполу, лаки, помични пламен одмах зашишта прихваћен од ветра. У том часу Родимцев баци свежањ ручних бомби под гусеницу другог тенка. Игњатијев баци још једну боцу. „Овај је нешто мањи — синула му је пијана мисао — на овакав је и од пола литра довољна“.

Огромни челни тенк изађе из строја. Очеvidно вођа је имао намеру да га расклопи, али због пожара то није успео. Горња вратанца се отворише и Немци журно изађоше с аутоматима у рукама и склањајући лице од пламена почеше скакати на земљу.

Као да је нагон дошануо Игњатијеву: „Ето баш тај је убио Седова“.

— Стој — повика он и, зграбив винтовку, искочи из јаме.

Огромни, плећати и дебели Немац, с руком обавијеном ниском корала, једини остаде на бојишту. Остали чланови његове екипе, погнувши се, бежаху обронком, зараслим у дроче. Немац усамљен остаде и стојаше у свој својој величини. Опазив Игњатијева који се приближаваше с винтовком у рукама, притисну аутомат уз трбух и опали. Скоро сав низ пролете поред Игњатијева, али последњи меци ударише по винтовци и разнесе јој кундак. За тренутак Игњатијев се заустави, а затим се баци на Немца. Немац покуша да напуни аутомат, но увиде да му то неће успети. Он се не уплаши, — по свему се видело да није кукавица, — већ истовремено тешким хитрим кораком пође ка Игњатијеву.

Игњатијеву се смрче пред очима — ето тај је човек убио Седова, он је у току једне ноћи спалио велики, пре-красни град, он је убио лепотицу девојку-Украјинку, он је газио поља, рушио беле сеоске куће, он је наносио срам и смрт народу.

— Еј, Игњатијеве! — зачу се однекуд издалека глас старешине.

Немац је био уверен у своју снагу и храброст, он је прошао кроз многогодишњу гимнастичку вежбу, он је познавао жестоке и хитре грифове у борби.

— Ком, ком, Иван, — говорио је он.

Као да је био опијен од величине своје појаве, сам између упаљених тенкова, под грохотом експлозија, он је стојао на освојеном земљишту, он који је прошао Белгију, Француску, који је газио земљу Београда и Атине, он чије је груди лично Хитлер украсио гвозденим крстом.

Као да су се вратила стара времена мегдана, десетина пари очију гледало је на ова два човека који су се сукобили на изрованој од битака земљи. Туљанин Игњатијев подиже руку, страшан је и једноставан био удар руског војника, — није у груди он ударио противника, он је поступао онако, како му је срце говорило. Он удари непријатеља песницом у лице.

Кратко и суво тресну метак винтовке. То је пуцао Родимцев.

Немачки напад је био одбијен. Четири пута су немачки тенкови и моторизована пешадија прелазили у напад. Четири пута је Бабаџањан подизао свој батаљон против Немаца, војници су нападали с гранатама и боцама упаљиве течности.

Промукло су довикивали команду артиљеријске старешине, али је све ређе и ређе грмела рика топова.

Једноставно умиру људи на пољу битке.

— Нећу се више играти с тобом, Тања, — рече комесар Навтулов. Метак већег калибра погодио га је у груди, при сваком уздаху крв му је текла из уста. Румјанцев га пољуби и заплака.

— Ватру! — повика командир батерије, и у грохоту топова потону последњи шапат Навтулова.

Смртно је био рањен у трбух Бабаџањан за време четвртог напада на немачке тенкове. Војници га положише на шаторско крило и хтедоше га изнети из борбе.

— Ја имам још гласа да командујем, — рече он.

И док год напад није био одбијен, чули су борци његов глас. Издисао је на рукама Богарева.

— Немој ме заборавити, комесару, — рече он, у току ових дана постао си ми пријатељ.

И гледајући на мршаво лице умирућег команданта баталјона, Богарев увиде да за њега не постоје људи ближе од оних с којима је ишао заједно у смртоносну борбу.

Умирали су борци. Ко да прича о њиховим подвизима? Њихова мртва тела предана су земљи. Једино су брзи облаци видели како се борио до последњег метка борац Рјабокоњ, како је, оборив десет противника, себе дигао у ваздух већ охладнелом руком политички руководиоца Јеретик, како је, опкољен Немцима, пуцао до последњег даха црвеноармејац Глушков, како су се крварећи борили митраљесци Глагољев и Кардахин све док су им се могли ослабели прсти покретати и притискати обгач, све док им је тамнећи вид кроз знојну маглу назирао циљ.

Милионски народ иде да умире за своју слободу, исто тако као што је ишао на тешки рад. Велики је народ чији синови умиру свето, једноставно и озбиљно по непрегледним бојним пољима. О њима знају само небо и звезде, њихове последње уздахе чула је земља, а њихове подвиге видела је пожњевена раж и успутни шумарци. Они спавају у земљи, а над њима је небо, сунце и облаци.

Они спавају чврсто, спавају вечним сном, као што спавају њихови оцеви и дедови, они који су читавог живота радили као дрводеље, ратари, рудари, ткачи, сељаци велике земље. Много су тешког, некад и неиздржљивог рада посветили тој земљи. Дошао је час борбе и они су јој дали своју крв, свој живот. И нека се та земља прослави радом, разумом, чашћу и слободом. И нека не буде величанственија у свету речи, од речи — народ.

Увече, после сахране погинулих, Богарев је пошао у заклон.

— Друже комесару, — рече у заклону дежурни црвеноармејац, — посиљни је дошао.

— Какав посиљни? — зачуђено упита Богарев. — Откуда?

Ушао је црвеноармејац омањег раста с торбом и винтовком.

— Откуда ви, друже ратниче?

— Из штаба дивизије, носим пошту.

— Како сте прошли кад је пут пресечен?

— Провукао сам се, друже комесару, једно четири километра сам пузао потрбушке. Преко реке сам се пребацио ноћу, Немца који је био на стражи убио сам, ево донео сам с њега војничке знаке.

— Је ли било страшно провлачити се, — упита Богарев.

— Чега да се плашим, — смешећи се рече црвеноармејац. — Моја је душа јевтина као балалајка. Ја се за њу не бојим, и не ценим је много. Што да се за њу бојим?

— Зар баш тако? — озбиљно упита Богарев — Зар баш тако?

Црвеноармејац је осмехујући се ћутао.

Прво је писмо било за Бабаџањана. Богарев погледа на исписану адресу пошиљаоца при дну: писмо је дошло из Јерменије од жене Бабаџањана.

Командири чета Овчињков и Шулеикин, политрук Мухаткин, брзо су претурали писма и говорили:

— Овај је ту... погинуо... погинуо... погинуо..., тај је ту... погинуо... и отклањали су писма погинулих у засебну групу.

Богарев узео писмо Бабаџањана и пође његовој хумци. Он положи писмо на гроб, покри га земљом и притисну га парчетом гранате.

Дуго је стојао над хумком команданта батаљона.

— Када ће мени стићи твоје писмо, Лиза? — упита он гласно.

У три сата ујутро примио је радиотелеграфист на радију кратку шифровану депешу. Командант армије је захваљивао војницима и командирима на храбрости. Штета коју су нанели немачким тенковима огромна је, они су сјајно извршили задатак и задржали покрет јаке колоне. Остатку батаљона и артиљерије предложено је да отступе. Богарев је знао да се не може никуда отступити, јер је извидница јавила о ноћном покрету Немаца споредним путевима који пресецају главни друм. Долазили су му командири са узнемираним питањима. „Ми смо опкољени“ — говорили су они.

После погибије Бабаџањана, једино је он могао доносити одлуке. Фразу, коју често воле да изговарају на фронту: „Упознао сам се са ситуацијом и донео одлуку“ — чак и у случајевима када се тицало конака или ручка, сада је први пут свечано изговорио Богарев, обраћајући се командирима и политрукцима скупљеним у заклону.

Он се у себи зачуди говорећи ове речи и помисли: „Кад би ме сада Лиза видела“.

— Другови командири, моја је одлука: — рече Богарев — отступимо у шуму. Тамо ћемо се одморити, средићемо се и с борбом ћемо се пробити до реке, ради пребацивања на источну обалу. За мога заменика одређујем капетана Румјанцева. Поћи ћемо тачно кроз један сат.

Он погледа уморна лица командира, сурово, остарело лице Румјанцева и сасвим другим гласом рече:

— Другови моји, упамтите, онај који је могао тако да се бори отступајући, тај неће бити побеђен. Устајањем одајмо почаст погинулима, нашим ратним друговима, — црвеноармејцима, политичким радницима и командирима.

Љ Е Њ А

Пастир Василиј Карповић ишао је с Љењом Черед-
њиченком кроз села заузета од Немаца. Дечак се јако за-
марао, повредио је ноге и оне су крвариле. Он је питао
старца:

— Зашто ми крв тече из ногу, кад све време идемо
по равном путу!

На путу су се добро хранили, жене су им давале доста
хлеба, млека, сланине. Последње ноћи остали су да преноће
у једној кућици у којој је живела жена са две кћери. Обе
девојке ишле су у десети разред, оне су училе алгебру,
геометрију и знале помало француски. Своје кћери мати
је обукла у подеране крпе, руке и лице им је била умр-
љала земљом, а косе неочешљана и замршене. Ово су ра-
дили зато да Немци не би насртали на лепе девојке. Де-
војке су се стално огледале у огледало и смејале се. Њима
се чинило да ће кроз дан два бити свршено са овим див-
љим, страшним животом и да ће им сеоски старешина вра-
тити по наређењу немачког команданта одузете уџбенике
геометрије, физике и француског језика, и да ће престати
да их терају на рад. Кружиле су гласине о томе да гомиле
жена и девојака иде путевима за далеке логоре на рад, да
лепе жене одвајају и ове нестају без трага, да у логорима
држе одвојено мушкарце а одвојено жене, и да забрањују
свадбе по свим украјинским селима. Девојке су чуле све
то, али уствари нису веровале. И сувише дивљачки изгледало
им је све то о чему су људи причали. Та оне су се спре-
мале да на јесен отпутују у Глохов и да ступе у педаго-

шки техникум. Оне су читале књиге, знале су решавати квадратне једначине с две непознате, знале су да је сунце велика звезда која се налази у стадијуму гашења и да је температура на његовој површини око 6000 степени. Оне су читале „Ану Карењину“ и на испитима из књижевности писале саставе „Лирика Љермонтова“ и „Карактеристика Тајјане Ларине“. Њихов покојни отац је био бригадир, земљорадник, управљао је сеоском лабораторијом и примао писма из Москве од академика Лисенка. И девојке су смејући се погледале на своје рите и тешиле мајку:

— Не плачите, мама, не може јово дуго потрајати. Адолф ће пропасти, као што је и Наполеон пропао.

Оне дознадоше да је Љења учио у кијевској школи у трећем разреду и одржаше с њим испит — задавале су му задатке из множења и делења. Говориле су сасвим тихо и гледале на прозоре, и нехотично им се учинило да се по селима заузетим од Немаца деци не сме говорити о аритметици. Чак је и папир на коме је Љења написао задатак једна од девојака, смеђеока Паша, ситно, ситно исцепала и бацила у пећ.

Љењи су прострли на поду. Он и поред умора није могао да заспи. Разговор о школи веома га је узбудио. Он се сећао Кијева, собице са играчкама, сећао се кад га је отац научио да игра шаха и по вечери понекад долазио к њему те су играли. Љења се мргодио, мрштио нос и подражавајући оца гладио браду. А отац се смејао и говорио: Шах и мат, а упоредо са тим успоменама ницале су друге — на пожар, на убијену девојчицу, коју су видели у пољу, на вешала на тргу у јеврејском местанцу, на зврјања авиона. Смелале су једна другој, те успомене; час му се чинило да није било школе, другога, старог биоскопа на Краштатику, час је замишљао да ће тога часа његовом креветићу прићи отац и погладити га по косици, и осећање мира, среће испуниће његово уморно мало тело. Отац је за Љењу био велики човек. Он је непогрешивим дечијим инстинктом осећао духовну снагу свога оца. Он је запажао оно поштовање с којим су се према оцу односили војнички другови, он је

примећивао како би сви они седећи за столом заћутали и окретали главе када би се зачуо мирни и одмерени очев глас. И овај једанаестогодишњи дечак, беспомоћан, лутајући насумице између упаљених села, закрчених наступајућим трупaма немачке армије, ни једног момента се није поколебао у својим мислима: отац је остао исто тако јак, уман, каквог га се сећао из мирног доба. И када би ишао пољем, када би се успављивао у шуми или на сењаку он је јасно знао, да му отац иде у сусрет, да га отац тражи. Он се успављивао а до уха му је допирао нејаки глас Василија Карповића, који је разговарао с газдарицом.

— Прошао сам четрдесет села, — говорио је старац, — нагледао сам се поретка каквог нисам желео да видим. А били су код нас и такви који су очекивали; управа ће бити кажу, земаљска. У једном селу наредили су да се краве доје по списку; долазили су војници два пута дневно и односили млеко. Тобож су краве дали колхозницима у аренду а краве су колхозника. У другом наредили су свим сељацима да предаду ципеле. Идите, колхозници, боси. Свуда су поставили старешине, а те старешине бичују народ, а сами нису господари — од страха не спавају. А народу се смрче: овако урадиш — не ваља, друкчије урадиш, опет слабо. „Што се тиче земље, — каже Немац, — то заборавите“. Колико сам год села прошао — ни једном није петао запевао, ни једнога нису оставили, просто су свима шију заврнули. Једнога су старца стрељали, он се увек пео на кров и гледао на исток, не иду ли наши, а Немац га је зато и стрељао. Немаш што, каже, да гледаш на исток. Истакли су дашчице, а што на њима пише није познато. Стрелице, стрелице на све стране показују, а жене се жале — наређују да и дању и ноћу ложе пећи, кувају и пеку. Клепећу, клепећу — а жене се срде, ни речи, кажу, по њиховоме не разумеш, а стално клепећу као будале: „Матка, матка“. Старих се жена не стиде, голи пред њима ходају. Мачке, говоре жене, беже од њих из кућа. Причала ми је једна старица: Страшно је то, изиђе ли мачка из куће, док је Немац мачка неће у кућу, мачку ни ватром нити икаквом силом из куће не исте-

раш, а сад саме одлазе у баште. У једном селу скупили су сељаке и чисто им на украјинском објаснили. „Ко вас је, кажу, угуњетавао — Рус, ето то је, говоре, непријатељ Украјине.“ А старци су стојали, ћутали, вратили се и говорили: „То смо већ чули, сви су нас вређали, а само је Немац дошао да нам добро чини“. У једном селу натерали су мужике да граде нужник за генерала, терали су их да са четрдесет врста даљине цигле довлаче, да би све било како ваља. Рекао ми је један старац — боље да ме удаве, али ја тако што нећу више да радим. Шапуће се, друг друга не гледа у очи, нема искрености. Поступају као са стоком на колхозној фарми — час уписују, час исписују, час постројавају у ред, час терају... Ускоро ће ставити жигове, па на свакога залепити дашчицу и ставити број. Сад су људи схватили — тај немачки поредак је гори од ватре.....

Љења се пробуди и одмах рече:

— Деда, сигурно је већ време да пођемо.

Старац се не одазва. Љења брзо погледа, Василија Карповића није било у кући, његова врећица је лежала на клупи. Дечко запита:

— А где је дедица?

Код прозора је седела домаћица, гледала је своје успаване кћери а сузе су јој текле низ образе.

— Одвели су га, проклетници, ноћу, одвели, — рече она, — данас су одвели деду, сутра ће одвести моје кћери, ми смо пропали, пропали.

Дечко скочи.

— Ко га је одвео, куда одвео? — упита он узвикујући.

— Ко би га одвео — зна се, — рекла је домаћица и почела је псовати Немце: Очи им испале, не видели своје деце, колера их погушила, отпале им и руке и noge!

Затим је рекла:

— Ти немој плакати, момчићу, ми те нећемо истерати, остаћеш код нас, угађаћемо ти.

— Не, ја нећу да останем, — рече Љења.

— А куда ћеш то да идеш?

— Идем моме тати.

— Причекај, ето самовар кипи, доручковаћеш с нама, па ћемо поразговарати куда треба да идеш.

Љења се уплаши, да га домаћица неће пустити. Он тихо устаде и приђе вратима.

— Та куда ћеш? — упита домаћица.

— Ја на тренутак, — одговори он, изиђе напоље, осврне се на врата и даде се у бег.

Он је трчао сеоским путем, поред црних камиона од седам тона, који су својим високим боковима достизали до сламних кровова, поред пољске кухиње, у којој је кувар распаљивао ватру, поред заробљених црвеноармејаца самртно сивих лица, који су боси, у окрвављеном прљавом рубљу, седели иза плота колхозне коњушнице. Он је трчао поред жутих стрелица на таблама, ишараних бројкама и црним готским словима. У глави му се све смутило. Чинило му се да бежи од старице домаћице и њених кћери, које су с њим решавале аритметичке задатке. Домаћица би по цео дан грејала самовар и терала би га да од јутра до мрака пије чај у закључаној досадној кући.

Он дође до ветрењаче и заустави се. Ту се пут грањао — једна жута стрелица је окренута ка селу, друга ка широком путу са траговима гусеница многобројних аутомобила и тенкова. Љења пође уским пољским путем, на који нису биле уперене немачке стрелице, ка шуми која се црнила у даљини. По овом путу одавна није нико пролазио, можда су у пролеће овуда прошла сељачка кола, јер трагови точкова бејаху дубоко урезани у скамењену глинасту земљу. За један сат стиже он до ивице шуме. Био је гладан и жедан, сунце га је изнурило.

У шуми му је било страшно — час му се чинило да га Немци иза дрвећа вребају, да пузе иза шипражја, час да види вукове и црне дивље вепрове из зоолошке баште с дугим очњацима и подигнутом горњом усном. Он је хтео да виче, да зове, али се плашио да се не изда, те је ишао ћутке. Понекад су страх и очајање били тако јаки да би узвикивао и нагло потрчао. Трчао је не бирајући пут, све док

не би почео да се гуши. Тада би сео, одморио се мало и опет пошао даље. За тренутак би га обузимала радосна помисао — чинило му се да иде отац својим крупним и одмереним кораком, оштро загледа у честар и прилази му све ближе, ближе.

На једном месту он нађе много јагода и почне их купити. Наједном се присети књиге о медведима, који воле да ходају по обронцима и да беру малине, и пожуре даље у шуму.

Наједном између дрвећа он спази човека. Заустави се, прислони се уз дебело стабло и загледа се. Човек је стајао с винтовком, гледао у правцу где се дечко притајио, — бесумње чуо је шум корака. Љења је гледао, гледао, али густа сенка није давала да осмотри човека који је стајао. Радосни, продорни узвик разлеже се између дрвећа. Црвеноармејац спусти винтовку, дечко је трчао к њему и викао.

— Чико, чико... друже... не пуцајте, то сам ја, ја, ја!

Он притрча црвеноармејцу и плачући ухвати га за блузу и за њу се тако припи, да су му чак прсти побелели.

Црвеноармејац га је гладио по коси и говорио климачући главом:

— Где си то ноге тако повредио, крв тече... Немој се припијати, зар те ја терам у шуму? — Он уздахну и додаде: — Можда и мој тако сад по шумама лута. Да Немци... макар ме и два пута убили, у земљу нећу лећи, док они ту газдују.

Ускоро је Љења лежао на постељи од лишћа, нахрањен, напојен и с опраним ногама. На њему је био црвеноармејски појас с прикаченом правом кожном футролом, а у футроли је био његов плехани наган. Око њега седели су командири, а он им је причао о Немцима које је по селима видео. Приђе Богарев и сви устадоше.

— Но како је, аспиранте, — упита Богарев, — Да ли ћеш скоро оца видети? А ви, другови, пустите да се путник одмори.

— Не, ја никако нећу да се одмарам, — рече дечко, — сада ћу с капетаном да играм шаха.

— Шта, друже Румјанцеве, нашли сте новог партнера? — осмехнувши се упита Богарев.

— Да, решили смо да одиграмо партију, — рече Румјанцев.

Они поређаше фигуре и Румјанцев, намргодив се, гледаше на даску. Тако прође неколико дугих минута.

— Зашто не правите потез? — упита дечак.

Румјанцев нагло устаде, махну руком и брзо пође у шуму.

— Ти се немој наћи увређен, дечко, — рече наредник артиљерац, који је стојао поред њега. — Он се сетио свога комесара, увек је с њим шаха играо.

А Румјанцев је ишао не обазирјући се и мрмљао:

— Нећемо више никада играти, Серјожа, никада.

УЈУТРО ЋЕ БАТАЉОН У БОРБУ

Изгледало је да логор у шуми беспослици. Али никада се можда у свом животу Богарев није тако јако замарао, као у овим данима припреме за пробој кроз немачке одбране. Ноћу скоро није спавао, и мисао и воља били су му напрегнути. И ова напрегнутост прелазила је на све, на командире и на црвеноармејце. Богарев је разговарао с борцима, а командири су руководили обуком; између појединих јединица успостављена је телефонска веза, радиотелеграфист је примао свако јутро извештаје Информбироа, ове су прекуцавали на писаћим машинама у по неколико примерака, и војник за везу, јашући на мотоциклу заплећеном од Немаца, разносио их је по шуми и раздавао борцима. Изјутра је по неколико малих одреда одлазило у извидницу, трагали су за Немцима, прикупљали податке о кретању трупа и коморе.

Одећа војника доведена је у ред, уведена је необично строга дисциплина. Ако не би поздравили војници су узимани на одговорност и кажњавани, рапорти су одржавани прописно. Истовремено са суровим законом дисциплине који не зна за изузетке, очврснуло је другарство између бораца и командира. Ненавикнути на борбу и плашљиви људи постепено су се привикавали на опасност, њима су поверавали борбу с немачким мотоциклистима, употребљавали их за везу, за хватање непријатељских војника за везу и уништавање усамљених камиона. Први пут слали су их у пратњи искусних извиђача, а затим их пуштали да иду сами, да раде према својој способности и на своју одговорност.

Увече је Богарев разговарао с командирима о току рата, и његово веровање у победу која следи, веровање засновано не на празном оптимизму, већ израсло из жестоког познавања великих тешкоћа првих месеца рата, прелазило је и на остале људе.

Затим Богарев погледа на командире и рече:

— Другови, данас треба да се врати борац који се провукао кроз фронт до штаба армиске групе. Мислим да ћемо сутра кренути.

Он остаде с Румјанцевим — легли су на траву један поред другог и почели разгледати карту. Извиђање које се вршило и дан и ноћ донело им је много обавештења — и Румјанцев је непогрешиво одредио слаба места у немачкој одбранбеној линији.

— Ето овде, — рече Румјанцев, — прилаз је кроз шуму, биће нам zgodно да се прикупимо, проћи ћемо кроз шуму до саме реке. Ја уопште рачунам, ако се будемо кретали ноћу, да ћемо успети и прећи на нашу обалу без испаљеног метка, да ћемо се провући незапажени.

— Зар тако! — проговори Богарев, — Како то, да ви, друже Румјанцеве, као сјајан совјетски командир, културан и паметан артиљерац можете и помислити на такву јерес?

— Какву? — зачуди се Румјанцев, — какву јерес? Уверавам вас да можемо ноћу проћи неопажено. Ту је непријатељ танак, ја сам лично ишао и видео.

— Да, баш у томе и јесте јерес!

— У чему то, друже комесару?

— Дођавола, јединица регуларне војске налази се иза леђа противника, а ви предлагате да се она пробije без иједног метка!? Зар пропустити тако повољну ситуацију? Не, никада! Нећемо тражити празнине код Немаца. Ми ћемо пронаћи где је противник сконцентрисао повише технике, ударићемо с леђа, размрскаћемо га и победоносно прећи задавши му жестоке губитке. Како би друкчије?

Румјанцев је дуго и непомично гледао у лице Богарева.

— Опростите ми, — рече он, — али ви нисте обичан човек! Заиста тачно — ми можемо ударити а не да се провлачимо.

— Но, ништа, ништа, проговори, замишљено Богарев, нагон самоодбране често се у рату нашали с људима. Треба увек имати на уму да смо ту за смртоносну борбу, да се ровови копају да се из њих пуца, а не да се у њима скрива, да у рупе треба слазити само за то да би се сачували за страшни јуриш који ће доћи кроз један сат. А људима се понекад учини да су заклони за то да се у њима крије и то искључиво за то. Ову филозофску мисао можемо изразити просто, — додаде он, — ми смо иза леђа противнику за то да га нападнемо, а не да се кријемо по шуми. Није ли тако?

— Тако је, и само тако!

Богареву приђе поручник Кленовкин.

— Друже комесару, дозволите, — рече он, и по навици погледа на сат, — дошао нам је гост.

— Ко је то? — упита Богарев, и загледа се у лице војника који је поред Кленовкина стојао. И наједном обрадован повика: — Та то је друг Козлов, наш чувени командир извидничке чете!

— Поручник Козлов, дошао сам к вама по заповести команданта стоједанаестог пука, мајора Мерцалова, — гласно и необично читко рапортира Козлов, а паметне смеће очи су му се смејале као и првог дана њиховог познанства.

— Не толико дошао, колико допузао, поручниче, — тихо рече он Румјанцеву.

Козлов седе поред Богарева. Он је подробно саопштио план заједничког напада, који је израдио Мерцалов. Тачку по тачку објашњавао је сложену операцију. И време концентрације и јуриши, и систем сигнала за уједначене акције, били су разрађени до најмањих ситница. Он је заокружио место, на коме ће дејствовати наши тенкови, откуда ће ударити артиљерија и бацачи мина, саопштавао како ће бити пресечен пут по коме Немци настоје да доведу резерве и како ће тући дивизиска артиљерија сектор по коме би вероватно отступали Немци. Он предаде Богареву златан сат и рече:

— Друг Мерцалов ме је замолио да вам дам његов сат, а он има још никлени, сравњени су секунда у секунду.

Богарев узме сат, okreће га, затим провери казаљке са својим ручним сатом — овај је заостајао за четири минута.

— Добро. Види се да нисам узалудно изговорио Мерцалову онолико непријатних речи. Он се насмеја и сам себи рече: — А можда сам и бадава говорио. Велика је то тајна.

— Ви преузмите команду над нашим стрељачким батаљоном, — обрати се он Козлову, — а ви, друже Румјанцеве, мораћете кренути чим се смрачи, јер није лако проћи кроз шуму са тешким топовима.

— Пут је већ припремљен, прокрчен, понегде су направљени прелази од брвана, — одговори Румјанцев, који је увек све унапред спремао.

— Врло добро, једно није добро — немамо шта пушити. Немате цигарете, друже Козлове?

— Ја не пушим, друже комесару, — одговори Козлов гласом кривца, — а ви бисте ме смакнули, када бисте знали колико ме је Мерцалов наговарао да за вас узмем неколико кутија цигарета, док сам ја одбио говорећи: „Имају они дувана, имају“.

— Ех, ти, — проговори срдито Румјанцев, а ми овде детелину пушимо.

— Да, ви сте нам то медвеђу услугу учинили, — рече Богарев. — А какве вам је цигарете давао Мерцалов?

— Плавичаста кутија и беле планине с коњаником. „Казбек“, чини ми се.

— Јасна ствар „Казбек“. Како вам се то свиђа, друже Румјанцеве?

— Да, по свему се види да иде за руком, — рече Румјанцев смејући се — ти си вероватно једини командир — извиђач у армији који не пуши. И подла судбина нас је с тобом саставила.

— Ви, другови, идите, посла има много, — проговори Богарев.

Кроз неко време црвеноармејцима објавише о ноћном покрету. Отпочеше припреме. Лица су се људи, као увек пред сличним потхватима, мрштила и била замишљена. У полумраку шумске хладовине при заласку сунца они су изгледали нарочито потамнели, омршавели и мужевни.

Ова шума изгледала је људима као рођена кућа, давно позната, и стабла дрвећа под којима су вођени дуги разговори, и обрасле маховином јаме где је тако меко и угодно за спавање, и пуцкетање сувог грања, и шум крошњи, и повици стражара који су стојали код жбуна иза лесковине, и малине, и места обрасла печуркама, и куцкање детлића и кукање кукавица, и све је тако познато. А сутра бораца већ неће бити у тој шуми. И многим је претстојало да на широком пољу сусретну смрт и излазак сунца.

— Дед, узми моју дуванкесу за сутра, а ако ме убију, задржи је за себе, жао ми је те стварчице, толико је лепа, — рече један земљак другоме — та то је ствар од гуме, пакло и по крће у њу стаје, воде и влаге се не боји.

— Убити могу и мене, као увређен рече други.

— Па ти си болничар, а ја морам у прве да полазим. Мој ров је виши.

— Па, добро, дај.

— Али пази, ако жив останем, да ми је вратиш. Пред сведоцима ти је дајем.

Сви присутни се насмејаше.

— Ех, да нам је пушити, — рече одједном неколико гласова.

Богарев је обилазио групе људи, прислушкивао разговоре, ишао даље и опет слушао.

И обухватило га је мирно и сурово сазнање народне снаге која се одлучила на смртоносну борбу.

Сунце које је залазило пробијало се између стабала дрвећа и очас осветлило препланула лица бораца, црне цеви винтовки, засветлуцало на бакарним телашцима метак, које је раздавао старешина, осветлило беле завоје на рањенима. И одједном, као да је изникла из тога вечерњег сунца, зачу се песма. Започео ју је Игњатијев, нечији глас

је прихватио, затим трећи, четврти. Људи који су певали песму нису се видели од дрвећа и изгледало је да сама шума пева тужно, величанствено.

Богареву је пришао црвеноармејац Родимцев.

— Друзе комесару, послали су ме војници к вама, — рече он и пружи Богареву црвену ишарану дуванкесу, извезену зеленим крстићима.

— Шта је то? — упита Богарев.

— Војници су међу собом решили, — рече Родимцев, — да нашем комесару прикупимо што год за пушење, пошто сви ми ту трпимо без дувана.

— Шта, рече Богарев уздрхталим гласом, — зар последње? Нећу да узмем, ја добро знам шта то значи и ја сам пушач

Родимцев рече тихо:

— Друзе комесару, то војници из чиста срца. Много ћете их увредити.

Богарев погледа на озбиљно, достојанствено лице Родимцева и ћутећи узе лаку кесицу.

— Па дувана накупило се од свих колико за пола чаше. У камион тачно где је био дуван Немац је бацио запалјиву, погодио је на најболније место, знао је где треба ударити. А војници кажу: — Наш комесар не спава по целу ноћ, све мапу гледа. И ту му је најпотребније да пуши.

Богарев је хтео да захвали Родимцеву, али одједном осети како му је узбуђење стегло грло. Први пут за време рата засузише му очи...

Тужна, тиха песма одјекивала је све јаче, као да су је распалили зраци црвеног вечерњег сунца.

ПОЗНАЈ САМОГА СЕБЕ

Мерцалов се пробуди дуго пред зору. У сумраку се светлела на сточићу бела порција од алуминијума, на два краја карте лежале су ручне бомбе, да се не би крајеви савијали. Мерцалов упали свећу и осмехну се, гледајући нову карту. То је начелник штаба синоћ донео из топографског одељења армиског штаба нове карте и достојанствено рекао:

— Друзе Мерцалове, на старој карти ми смо цело време бележили отступање. Донео сам нову. Сутра ћемо је поновити битком за пробој германског фронта.

И они спалише стару карту запрљану, истрошену на прегибима, на чијем се избледелом, као крпа меком ткиву оцртавала крвава битка Црвене армије која се повлачила. Све је видела та стара спаљена карта. Њу је гледао Мерцалов у зору 22 јуна када су фашистички бомбардери прелетали границу и појавили се над успаваним артиљерским и стрељачким пуковима, она је видела кише и непогоде, њој је испијало боју сунце у жарким јулским подневима, њу је цепао ветар на широким украјинским пољима, на њу је преко глава команданата гледало високо старо дрвеће у белоруским шумама.

— Чему то, — рече Мерцалов, и не одобравајући погледа белу порцију. Треба их обојити зеленом бојом, овако издају војника, те сунце на њој пресијава, те бели се усред ноћи, — помисли он.

Мерцалов извуче испод ногара своје коферче и отвори га. Осети се измешани мирис сира, сувих кобасица, колоњ-

ске воде, мирисавог сапуна. Сваки пут кад би отварао кофер Мерцалов се присећао жене, како у њега слаже ствари на дан немачког напада. — Чему то, — поново рече Мерцалов и дохвати пар рубља и чисте обојке. Он се обрија, изиђе напоље и погледа око себе.

До сванућа остајало је још око један сат, исток је још био таман и миран, као запад. Широка равна магла лежала је над земљом. Хладна тамна магла дизала се између грађа и трске на сбали реке. Немогућно је било разазнати да ли је облачно или ведро тамно небо, мирно и непокретно. Мерцалов се свуче и шумно дишући пође по хладноме и влажноме песку до воде. — Ох, ти, — рече он, осетивши телом воду. Он је дуго сапуњао главу, врат, уши, трљао груди; тамна ноћна вода поплавела је око њега од сапуна. Умивши се он је обукао чисто рубље и вратио се у земуницу. Сео је на ногаре, изабрао из ниске једну уштиркану белу крагну и пришио је на оковратник блузе. Излио је из бочице на длан остатке колоњске воде и овлажио њом образе, напудерисао браду, покупив пудер који је остао на крајцима округле кутијице. После тога обрисао је пажљиво образе влажним ручником и поче не журећи се да се облачи. — Обукао је плаве панталоне, блузу, нови појас. Дуго је чистио чизме — прво је с њих обрисао прашину, па намазао, па их изгланцао четком и сукном. Кад је очистио ципеле, поново је опрао руке, очешљао влажну косу, усправио се, дотерао блузу, проверио револвер, ставио га у футролу, узео из кофера пиштољ и спустио га у џеп, преместио слику жене и кћери у џеп од блузе.

— Но, ето тако, — рече он, погледа на сат и разбуди начелника штаба.

Свитала је зора. Хладни је ветар зашумео у трскама, развио мрежу по реци и крену брзим ходом по широком пољу, лако поскакујући преко окопа, противтенковских ровова, ковитлајући праšину на хумкама земуница, наносећи читаве жбунове маслачка на жичане препреке.

Сунце се брзо уздизало у небо, спремно да, као ка-

кав стари судија, не знајући ни за узбуђења, ни за страсти, заузме своје високо уобичајено место над огромним земаљским пољем. Засјали су се тамни ноћни облаци, горели су као црне рпе угља тамним и мутним пламеном боје цигле. Све је овог јутра изгледало злослутно, наговештавајући тежину борбе. То је било обично јесење јутро. По овој истој земљи, тачно истог јутра пре годину дана, ишли су, дошавши као гости у село, риболовци, и ова земља, небо и сунце, и ветар, пуни су били за њих мира, спокојства и сеоске лепоте. Али овог лета све је било злослутно — и стогови сена осветљени месечином, и јабуков воћњак, и бели зидови кућа, и стазе, и ветар који шуми у телефонским жицама, и опустела гнезда рода, и бостани, и црвена хелда: сав дивни свет украјинске земље, натопљен крвљу и слан од суза.

Напад је отпочео у пет сати изјутра. Црни јуришни авиони пролетеше изнад пешадије. То су биле нове машине, недавно упућене на фронт. Они су летели веома ниско, и пешаци су видели под њиховим крилима притајене бомбе, готове да падају. Дим се подиже над положајима Немаца и ниска проламајућа тутњава распростре се по целом широком хоризонту. Једновременно с првим нападом авиона отвори паљбу пуковска батерија и додељена јој артиљерија. До малопре тихи ваздух, кроз који је лепршао само јутарњи ветар, напуни се звиждуком и тутњавом експлозија; ветру је било тесно.

Мерцалов је необично желео да пође у напад с првим батаљоном, али се уздржао. У овим часовима тек, он први пут осети у својој нутрини сву потребу његовог присуства у штабу. „Па ипак је имао право, до врага“, — љутито помисли Мерцалов, сећајући се свог првог сусрета с Богаревим. Он се сваког дана присећао оног разговора, који га је мучио. И сад је осећао и видео колико је нити битке држао у својим рукама. Иако је сваки командир већ увече имао свој задатак и одлично знао што има да ради, иако је распоред за бомбардовање, јуришне и борбене авионе био у потанкостима разрађен, иако је командант батаљона

тешких тенкова мајор Серјогин више од једног сата преседео над картом с Мерцаловим, противник је од првог тренутка борбе отпочео енергично дејствовати, тако да је требало одмах извршити измене у плану овог целог сложеног и еластичног система.

Два пута су совјетски авиони нападали истурене немачке положаје и црни дим се дизао над немачким рововима и заклонима. Али када су одреди стрелаца прешли иза тешких тенкова у напад, Немци су отворили снажну ватру из свих артиљериских и минобацачких батерија и противавионских топова. Командири батаљона су звонили Мерцалову и говорили му да је пешадија полегала — непријатељска ватра је тако јака, да је напредовање немогуће. Мерцалов устаде и отпаса револвер — мора се пешадија по сваку цену подићи и пробити! То се чинило сасвим просто човеку који не зна за страх. Повикати: „Напред, момци, за мномак!“ и бацити се у пакао борбе. За тренутак осети болно разочарење — није ваљда узалудно тако потанко и дуго припремао данашњу битку, није ваљда узалудно професорском брижљивошћу разрадио појединости припремане битке.

— Не, друже начелниче штаба, — рече он срдито, — битност борбе је била и биће у сазнању: не бојати се непријатеља и смрти! Треба покренути пешадију!

Али не пође из штаба. Понова зазвони телефон, а за њим одмах други.

— На противника, укопаног у ровове, слабо делују напади из ваздуха, он одржава јачину ватре, — говорио је Кочетков, — а његови топови и бацачи мина сипају непрекидно.

— Тенкови наилазе на силну артиљериску ватру, пешадија је полегала, а тенкови су се одвојили и отишли напред, на два тенка су покидане гусенице, — достављао је Сергин. — Држим да је даље надирање бесциљно.

И понова зазвони телефон — претставник ваздушне силе распитивао је о ефекту бомбардовања и питао није ли можда потребно изменити систем налета, јер авијатичари достављају: наша пешадија не продире, непријатељска арти-

љерија је и даље активна. У том часу дође у штаб потпуковник, претставник артиљериске команде — имао је неколико важних питања, које је требало неодложно решити.

Мерцалов запали цигарету и намерно седе за сто.

— Да поновимо налете на пешадију? — упита начелник штаба.

— Не, — одговори му Мерцалов.

— Да поново наредимо пешадији помицање напред, предњи редови прилегли су на триста метара од противника. Још сто метара можемо заузети поскоцима, — рече начелник штаба.

— Не, — одговори му Мерцалов. Он се толико задуби у мисли да и не опази кад уђе у штаб комесар дивизије Чередњиченко. Не погледа га ни начелник штаба. Дивизијски комесар прошао је поред стражара у заклону и сео у тамном углу поред ногара, где обично седе посилни, па је, пушећи лулу, пажљиво слушао телефонске разговоре, посматрајући лица Мерцалова и начелника штаба.

Чередњиченко је дошао до Мерцалова мимоишавши штаб Самарина. Он је желео да стигне пре почетка напада, и знајући да ће Самарин обавезно бити на месту где ће се извршити ова важна операција, решио је да се с командантом армије сретне у првим линијама.

Мерцалов је посматрао карту и његова до бола напрегнута мицао видела је битку као једну целину, у којој су, као на променљивом магнетском пољу, час изниicali снажни центри напона, час слабили и нестајали. Он је видео, открио је кичму противникове одбране, тачку, на чијој су се оштрини ломили неуједначени напори напада. Он је увидео да су се поједини чиниоци низали један за другим некако механички, без међусобне везе, не сарађујући онако као што се ситни трептаји не сливају у јединствени снажни талас. Његов мозак изазва у динамичкој пројекцији све многобројне састојке ове сложене битке. Одмеравао је живу ударну снагу с хуком летећих авиона, тешких тенкова, притисак ватре лаких и тешких батерија, осетио је по-

тенцијалну снагу трупа Богарева, које су се налазиле непријатељу за леђима. И као да га обасја унутарња блистава радосна светлост. Пронашао је решење сасвим једноставно, математички неоториво. Тако научник математичар или физичар у првом стадију бива потиштен због заплетености и противречности елемената на које наилази у појавама на први поглед простим и обичним; научник с великим напором сажима и стара се да доведе у међусобну везу све расуте, противуречне појединости. Оне му пак измичу, тврдоглаве, хитре и недокучиве. И као награда за тешки труд анализе, за напрегнутост у проналажењу решења, на једном наилази јасна и једноставна мисао, која уклања сву сложеност и даје правилно, једино могуће и у својој неотворивости дивно решење. Овај процес зове се стваралачки. Нешто слично доживео је Мерцалов решавајући замршени задатак пред којим се нашао. Никада, изгледа, није осетио такво узбуђење и такву радост. Он свој план изложи начелнику штаба.

— Али то је у противуречности са ... и начелник штаба поброја са чиме је у противречности предлог Мерцалова.

— Па шта, — рече Мерцалов.

Он се за тренутак замисли. Да, за доношење одговорне одлуке на штабној карти потребно је човеку понекад више снаге и храбрости него ли за подвиг на бојном пољу.

Али Мерцалов пронађе у себи ту храброст, храброст за одговорну одлуку. Бивало је да је после битке командир узиман на одговорност, а он је тада говорио: „Када сам увидео да посао слабо иде, ја сам ишао пред свима. Што сам друго могао урадити?“ — Али Мерцалов је знао да и ова жртва није могла оправдати одговорност за исход борбе.

Уствари било је овако: Напади авијације нису могли да униште немачку пешадију укопану у земљу. Немачка артиљерија и бацачи мина ометали су кретање тенкова, отсецали наступајућу пешадију од машина. Пешадиске јединице продравши напред, ослабљене и заустављене ватром

артиљерије и бацача мина, падале су под ударце немачких аутомата и митраљеза. Наша артиљерија готово двоструко бројно јача расипала је своју снагу, сипајући ватру по широком фронту предње линије немачке одбране. Мерцалов је увидео да сва ватрена настојања руских авиона, тенкова, артиљерије и пешадије, равномерно распоређене по свима деловима немачке одбране, нису ни за четврти или пети део своје моћи доприносили борби с немачким топовима и бацачима мина. А ове је баш и требало сломити, у борби с њима био је кључ за успех у првој етапи напада.

И Мерцалов је, не повисујући глас, издавао наређење пуковској и додељеној јој дивизиској артиљерији, тешкоме тенковском батаљону, авионима јуришним, бомбардерима, ловцима, који су по захтеву пука бомбардовали и митраљирали Немце. Он нареди пешадији да отступи на полазне положаје, да би напала на онај део фронта где су Немци распоредили положаје већег дела артиљерије и бацача мина. Мерцалов је знао да су Немци, уздајући се у моћ своје артиљерије, на тим местима имали само незнатне пешадиске заштитнице. Мерцалов је знао да ће снагом ватре коју је имао на расположењу без много муке уништити немачку артиљерију. Он одабра за напад најјачи део немачког фронта, јер је схватио и осетио могућност да га изненада претвори од јаког у слаби, подесан за продор.

Начелника штаба прођоше жмарци слушајући наређење Мерцалова. Пешадија да се устреми против артиљерије и бацача мина, да се повуку без борбе с положаја с великом муком и крвљу заузетих.

— Друже Мерцалове, — рече он, — зар да се пешадија повуче?

— Тридесет пет година ја сам Мерцалов, — рече командант пука.

— Друже Мерцалове, ми смо се помакли за осамсто тина метара напред, зар да се ту не утврдимо.

— Наређење сам издао, немам намере да га мењам.

— Али ви ваљда знате, — тихо рече начелник штаба, — како се Самарин строго односи према сваком наређењу

о отступању. А овде у самом почетку напада, и то после недавно неуспелог нам повлачења, ви стављате све на једну карту.

— Ето, баш на ову карту, — суморно рече Мерцалов, показујући на сто, — и прекините, Симоне Гермигенсвићу, да о томе говорите; ја знам све, нисам дете, није ми до шале.

На улазу у заклон зачуше се јаки гласови. Мерцалов и начелник штаба брзо устадоше, њима се приближавао генерал Самарин.

Он погледа на расејано лице начелника штаба, поздравивши се наклоном главе, упита:

— Но, како је — јесте ли пробили?

— Не друже генерал-мајоре, — одговори Мерцалов, — још нисам пробио, али ћу пробити.

— Где су ваши батаљони? — отсечно упита Самарин. Прилазећи штабу, сретао је тенкове и пешадију како се повлачи и упитао поручника по чијем наређењу отступају. „По наређењу команданта пука, Хероја Совјетског Савеза, мајора Мерцалова“, јасно је рапортирао поручник. И овај одговор разбесне Самарина.

— Где су ваши батаљони, зашто отступају? — упита Самарин, гласом страшним због своје мирноће.

— Отступају плански, по моме наређењу, друже генерал-мајоре, — одговори Мерцалов и одједном спази, како Самарин, исправивши се, гледа на човека који к њему иђаше из замраченог угла земунице. Он се загледа и такође се исправи: пред њима је стојао члан војног савета фронта.

— Здраво, здраво, Самарине, здраво другови, — рече Чередњиченко, — ушао сам у вашу земуницу и не поздравивши се, захваљујући стражару који ме је пропустио, и седео сам ту на ногарама, посматрао како ви ратујете.

„Свеједно, ја сам у праву, — помисли тврдоглаво Мерцалов, — и доказаћу“.

Чередњиченко погледа на суморнога Самарина, затим на збуњеног начелника штаба и рече:

— Друже Мерцалове!

— Слушам, друже дивизиски комесару...

За тренутак дивизиски комесар је гледао Мерцалова право у очи. И у том спокојном и нешто тужном погледу Мерцалов је с радошћу и олакшањем спазио да дивизиски зна све. Он осети да је Чередњиченко схватио какав важни и свечани моменат настаје у ратном животу команданта пука.

— Друже Мерцалове, — лагано рече Чередњиченко. — Ја се за вас радујем, друже Мерцалове. Ви руководите борбом одлично, и уверен сам у ваш успех данас. — Он летимице погледа на Самарина и продужи:

— Као службено лице ја вам захваљујем, мајоре Мерцалове.

— Служим Совјетском Савезу, — одговори командант пука.

— Но, дакле, Самарине, кренимо — рече Чередњиченко, обухватив генерала за раме. Треба да поразговарамо. А и људе треба оставити да раде. А ено навалили претпостављени... Они стоје испршени, а посла имају много; нека раде.

Излазећи из заклона, он приђе Мерцалову и тихо упита:

— Дакле, како је ваш комесар, мајоре? — и осмехнувши се сасвим тихо додаде: — Једном сте се поречкали с њим? Говорим ли истину? Је ли то било?

И Мерцалов увиде да Чередњиченко као да је присуствовао ондашњем ноћном чају, као да га потсети на само њему познату тајну везу између оне ноћи и данашњег дана.

СМРТ НЕЋЕ ПОБЕДИТИ

Осматрајући Румјанцева седели су сасвим близу Немаца. Поручник Кленовкин, лежећи у жбуњу, видео је како су два официра, изашавши из подземног заклона, пили кафу и пушили. Он је чуо њихове речи, видео је како их је телефониста о нечем обавештавао и како је један од официра, очевидно старији, предао телефонисти нека наређења. Кленовкин љутито погледа на свој сат — штета што у своје време није учио немачки, — сад би могао од речи до речи прислушкивати њихов разговор. Хаубице су биле постављене на ивици шуме, на хиљаду метара од оног места где је лежао Кленовкин. Тамо је сакупљена и пешадија. Рањенике су такође пренели ближе — они су лежали на носилима и на теретним аутомобилима, припремљени тако, да би у згодном часу кренули напред, следећи пешадију бачену да направи продор.

Телефонист Мартинов лежећи поред Кленовкина с особитим је интересовањем посматрао немачког телефонисту. Њега је љутио и био му је смешан овај Немац који је имао занимање слично његовом.

— Лукава њушка, види се, — пијаница, — шаптао је Мартинов, — а ако га пустиш на наш апарат, — нема појма. Немац, па то ти је.

Необична напрегнутост обузела је све, почевши од Кленовкина, који је лежао уз сам немачки заклон, па до рањеника и малишана Љење, који су очекивали у полутамној шуми почетак напада. Сви су чули канонаду, пуцњају аутомата и митраљеза, експлозије бомби. Често су изнад

глава црвеноармејаца с хуком прелетали авиони у правцу немачких положаја. Људе је стајало много муке да се уздрже а да не замашу рукама, да не крикну, када су апарати пикирали изнад немачких ровова.

Богарев се узбудио не мање од других. Он је приметио да су и Румјанцев и неустрашиви подсмешљиви Козлов заморени и измучени очекивањем. Прошао је био условљени развој битке према већ раније предвиђеном плану. Прошло је било време заједничког удара, а сигнала још није било. Кад се хук борбе појачавао командири су прекидали разговор и прислушкивали, погледали. Али не, Мерцалов их није звао.

Трупама које су биле иза леђа Немцима чудно је и необично звучала у ушима ова битка. Сви звуци су долазили некако наопачке — експлозије граната биле су руске, пуцњи топова долазили су од Немаца. Изнад глава би понекад зазвиждао залутали куршум. И тај звиждук је био од руских метака. А хука аутомата и митраљеза из немачких редова звучала је необично злослутно и узбудљиво. И ова необичност, изврнутост звукова битке такође је узбуђивала људе.

Црвеноармејци су лежали иза дрвећа, у жбуњу, у високој непочупаној конопљи, слушали, и напрегнуто бацали погледе кроз јасни јутарњи ваздух, који је тек местимице потамнео од дима и прашине.

О како је била лепа земља у тим тренуцима? Како ли су блиске изгледале људима њене тешке неравнине, жути брежуљци, јаруге, обрасле чичком и прашљивим лопухама, шумске увале. Како је чудесан мирис ишао од земље — од трулог лишћа, од суве прашине, од влажне шумске мемле, мирис биљака и печурака, сувих јагода и изданака који су се више пута сушили и влажили. Ветар је с поља доносио топли и тужни мирис цвећа које вене и сасушене траве; у полутами шуме, у коју су се пробили изненада сунчани зраци, заблистала је као разнобојна прашина росом овлажена паучина, као да је дочарано чудо спокојства и мира.

Ето Родимцев лежи лицем окренутим земљи. Спава ли он, шта ли? Не, његове очи пажљиво посматрају земљу и ту у близини израстао жбун дивље руже. Шумно је дисао, удишући мирис земље. Посматрао је радознало, жедно и напрегнуто све што се дешава око њега, — колона мрава креће се за људске очи невидљивом путањом, вуку суве травке, дрвца. Може бити да је и код њих исто тако рат. — мислио је Родимцев, — и ето мили колона мобилизованих за копање ровова, подизање утврђења. Или можда домаћин зида себи нову кућу, па је довео зидаре и тапетаре на рад...

Огроман је свет што га гледају његове очи, чује ухо, удишу ваздухом ноздрве. Аршин земље на ивици шуме, жбун дивље руже. Како је велик тај аршин земље! Како је богат тај прецветали жбун! Суву земљу пресецала је танка, кривудава пукотина; мрави су прелазили преко моста у строгом поретку један за другим, а с оне стране пукотине стрпљиво чекају они који иду у супротном правцу. Буба мара — дебела баба у цицаном црвеном сарафану мешкољи се и тражи прелаз. Ох, ти, — пољски миш заблиста оком, попне се на задње ноге и прошишти кроз траву, као да га ту и није било. Подуну ветар, трава се увија, повија, сваки струк на свој начин, један покорно брзо полегне земљи, други тврдоглаво и срдито дрхће, одупирући се својим јадним кржљавим класом — врапчијим житом. А на жбуну мрдају јагоде шипка — жуте, црвенкасте, спржене сунцем као глина огњем. Већ давно напуштена од господара паучина се повија на ветру, у њу су се заплели суви листићи, комадићи коре, на једном месту виси под тежином палог жира у њој. Изгледа као мрежа избачена на обалу после погибије рибара.

А колико је такве земље, шуме, колико безбројних насељених аршина. Колико је зора лепших од ове било у животу Родимцева, колико летњих плахих киша, колико птичијег цвркута, свежег ветра, ноћне магле. Колико рада! А како су били дивни часови када је долазио с посла, а жена га строго, али с присном љубављу питала: „Хоћеш ли ручати“, и он је јео згњечени кромпир с уљем и погледао на своју децу,

на преплануле женине руке у тихој и загушљивој изби. А колико је живота пред њим... Да ли много? Та све се може свршити баш сад, кроз пет минута. И стотинама црвеноармејаца тако леже и мисле, сећају се куће, жене, деце, гледају у земљу, дрвеће, жбунове, удишу мирис јутра. Од ове земље нема лепше на свету.

Игњатијев замишљено рече другу:

— Чуо сам једном, два противавионца поручника разговарају међу собом — ето, настаје рат, а око нас вртови, птице левају као да их се и не тиче наш удес. А ја све мислим. То није исправно, поручници нису схватили суштину. Овај рат се дотакао сваког бића — помисли на коње. Шта они не трпе! Или, сећам се стојали смо у Рогачеву — тамо су се на узбуну сви пси у подруме завлачили; кучку једну сам приметио — кучиће је у рупу крила, а кад се налет сврши, опет их изводила у шетњу. Но, а птице — гуске, кокошке, ћурке — зар оне од Немаца не трпе? И овде окол — у шуми примећујем, птице се плаше, — тек што авион налети јатима се подижу, гачу, шуме, јуре. Колико је шуме пропало! Колико вртова! Или, ето, ја сад мислим — води се у пољу борба, а ми ту прилегли, нас једно хиљаду, а свих тих мрава и комараца живот се тумбе окренуо.

Он се подиже и гледајући на друга рече с озареном тугом:

— Ех, лепо је живети, децо. И само у оваквим данима човек може појмити, и, ето, чини ми се хиљаду година бих тако прележао и не би ми се досадило! Дишеш!

Богарев је ослушкивао битку. Одједном је хука од експлозија почела да се стишава, авиони са црвеном звездом нису више летели над немачким положајима. Ма зар је напад одбијен? Зар није Мерцалов могао сломити одбрану Немаца толико да би заједно с Богаревим прешао у општи напад. Туга је стезала срце Богарева. Помисао на неуспех Мерцалова била је неподношљива, јако је пекла. Он замрзе светлост сунца, чинило му се да је небо потамнило, постало црно, он није видео широку пољану која се простирала пред њим, све је ишчезло — и дрвеће и поље. Само га је мржња

према Немцима испунила свег — овде на ивици шуме он је себи јасно претставио ту црну силу која се размилела по народној земљи. Народна земља! У маштањима Мора и у утопијама Овена, у делима оштроумних француских философа, у записима декабриста, у чланцима Бјељинскога и Херцена, у писмима Жељабова и Михајлова, у речима ткача Алексејева, изражена је вечна чежња човечанства за земљом која не зна за ропство, за животом заснованим на законима правде и разума, за земљом у којој сви подједнако имају, за земљом у којој је збрисана вечна неједнакост између радника и послодавца. Хиљаде и хиљаде руских револуционара погинуло је у борби. Богарев их је познавао као старију браћу, он је читао о њима све, он је знао њихове последње речи и писма писана мајкама и деци пред смрт, он је знао њихове дневнике и тајне дискусије, записане од другова који су изашли на слободу, он је знао њихов пут у сибирско прогонство, одморишта где су ноћили, централе где су их закивали у ланце. Он је волео те људе и поштовао их је као блиске и своје. Многи су од њих били радници у Кијеву, штампари у Минску, кројачи у Вилни, ткачи у Бјелостоку, — у градовима сада заузетим од фашиста.

Богарев је сваким својим дахом волео ову земљу, извојевану у невиђеним патњама грађанског рата, мукама и глади. Ову земљу иако још сиромашну, иако се у њој живи с тешком муком и под неумитним законима.

Он је тихо пролазио између прилеглих војника, за тренутак се заустављао, проговорио по неколико речи и ишао даље.

„Ако кроз један сат, — помисли он, — Мерцалов не даје знак, ја ћу повести људе у напад, самостално ћу пробити немачку одбрану... тачно кроз један сат“.

За њега је ова данашња битка, после дугог отступања, постала симбол, знамење прелосма и зрелости. „Мерцалов мора да успе, — рекао је он Козлову, друкчије може бити, или онда ја нисам ништа видео, ништа разумео“. Он примети Игњатијева и Родимцева, приђе им и седе на траву. Учини му се да су у том тренутку и они говорили и мислили исто што и он.

— О чему ви то? — упита он.

— Па ето о комарцима расправљамо, — с осмехом кривца рече Игњатијев...

„Ено шта, — помисли Богарев, — зар о разним стварима размишљам у оваквим моментима?“

Десетак људи спазише сигнал — то су биле црвене ракете, пуштене од руских линија ка немачким. Одједном загреме паљба из хаубица Румјанцева. Хиљаде људи се притаји. Грмљавина хаубица обавештавала је Немце да им се за леђима налази притајена руска војска.

Богарев осмотри поље хитрим и радосним погледом, стисне руку Козлова, који је ишао с десног крила, и рече му: „Драги друже, уздам се у вас“, удахну повише ваздуха у груди и отежући повиче:

— За мнош, другови, напред!

И ни један не остаде да лежи на милој, топлој, летњој земљи.

Богарев је јурио напред и необично осећање обухвати читаво његово биће — повукао је за собом војнике, али и они, везани с њим у јединствену, вечну и неразделиву целину, као да су га терали напред. Он је чуо иза себе њихово дисање, осећао је јаке и брзе откуцаје њихових срдаца. То је народ ослобођавао своју земљу. Богарев је чуо топот корака, то је био корак Русије која је прешла у напад. Они су јурили све брже и брже, а „ура“ је стално расло, постајало све јаче, дизало се све више, развијало се све шире. Чули су га кроз ломљаву борбе прса у прса и батаљони Мерцалова. Чули су га и сељаци у далеким од непријатеља заузетим селима. То „ура“ чуле су птице узлетеле високо к небу. Од тога „ура“ дрхтао је плави ваздух и замрла је земља.

Немци су се очајно борили. Они су мајсторски и брзо организовали кружну одбрану, отворили ватру из митраљежа. Али два вала руске пешадије ишла су у сусрет један другоме. Црвеноармејци су прескакали преко ровова и окопа, кидали жице, бацали ручне бомбе на аутомобиле и борна кола. Челични тенкови, укопани у земљу, упалили су се од

вредог руског огња. Зар се многи од ових људи није недавно у шуми бојао и гласне речи, зар нису то они ослушкујући грактање врана помишљали да је то немачки говор? И не само да су батаљони Мерцалова већ чули „ура“ које се разлегало иза леђа Немцима, већ су видели прашљива лица другова обливена врелим знојем борбенога напора, већ су разликовали бацаче граната од стрелаца, већ су разликовали црне нараменице артиљераца и звезду на капи поручника Козлова. А Немци су још увек давали отпора. Можда их није само смелост потстрекавала на упорност. Можда опијени вером у своју непобедивост нису ову губили ни у тренуцима пораза. Можда војници навикнути на победе кроз седамсто тина дана нису могли схватити да им овај седамстопрви дан носи пораз?

Али пробијена је и пресечена линија фронта.

Ето, прва два борца се срели, загрлили се и кроз шум борбе чуо се глас:

— Братац, цигарету, већ недељу дана не пушим.

Ето, већ су подигли руке први опкољени митраљесци, ето повика млади аутоматичар грбавог носа: „Рус, не пуцај“ и баци на земљу црни аутомат. Ето се већ нижу редови заробљеника, оборених глава, без капа, с откопчаним блузама на грудима, које су недавно у борби откопчавали, изврнутим џеповима, као доказ да немају ни пиштоља ни ручних бомби. Већ су извели из штаба писаре, телефонисте, радиотелеграфисте. И ћутећи посматрају груби запрашени борци дебело тело пуковника који се убио. Већ брзим погледом млади командир пребројава немачке топове и аутомате, машини и тенкове, остављене на бојном пољу.

— Где је комесар? — питали су војници један другог.

— Где је комесар? — питао је Румјанцев.

— Ко је видео комесара? — упита Козлов, бришући зној са чела.

— Комесар је за све време био с нама, — говорили су борци, — комесар је био с нама.

— Где је комесар — гласно је питао Мерцалов, пролазећи поред олупина машина, сав прашњав, прљав и у новој блузи поцепаној од танади.

И њему су одговорили:

— Комесар је ишао пред свима, комесар је био с нама.

По смирујућем бојном пољу, немилосрдно осветљеном сунцем, пројури мали зелени оклопни ауто. Из њега изиђе Чередњиченко.

— Друзе члане Војног савета, — рече му Мерцалов, — ето, у оној комори која наилази ваш је син. Њега је извукао са својим одредом Богарев.

— Љења мој, — рече Чередњиченко. — Син?

Он погледа на Мерцалова, а Мерцалов му не одговори, спусти очи. Ћутећи стојао је Чередњиченко, гледајући на аутомобиле који су излазили из шуме.

— Син, — понова рече он, — син.

И окренувши се Мерцалову упита:

— Где је комесар?

И опет је Мерцалов ћутао.

Ветар је прохујао изнад поља.

Отуда, где је пламен догоревао, ишла су два човека. Сви су их познавали. То су били Богарев и Игњатијев. Крв је текла по њиховом оделу. Они су ишли придржавајући један другога, тешко и лагано корачајући.

САДРЖАЈ

Август — — — — —	7
Војни савет — — — — —	14
Град у сумраку — — — — —	23
Пропаст града — — — — —	31
У штабу пука — — — — —	40
Марчихина Буда — — — — —	42
Батаљон Бабаџањана — — — — —	51
У рововима — — — — —	55
Ма како било тешко и мучно — стојте на месту!	63
Љења — — — — —	72
Ујутро ће батаљон у борбу — — — — —	79
Познај самога себе — — — — —	85
Смрт неће победити — — — — —	94

НАРОД ЈЕ БЕСМРТАН
ШТАМПА СЕ ПО СКРАЋЕНОМ РУСКОМ ИЗДАЊУ
КОЈЕ ЈЕ ПРИРЕДИО ПИСАЦ

ПРВО ИЗДАЊЕ ОВЕ КЊИГЕ
ШТАМПАНО ЈЕ У 10.000 ПРИМЕРАКА

ШТАМПАЊЕ ЈЕ ЗАВРШЕНО 30 ДЕЦЕМБРА 1944 ГОДИНЕ
У ШТАМПАРИЈИ
ДРЖАВНОГ ИЗДАВАЧКОГ ПРЕДУЗЕЋА СРБИЈЕ
У БЕОГРАДУ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
"РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"

30 CP 821.161.1

ГРОСМАН В. С.

Народ је бесмртан

ДРЕСКОВАЦ

000028488

COBISS ©